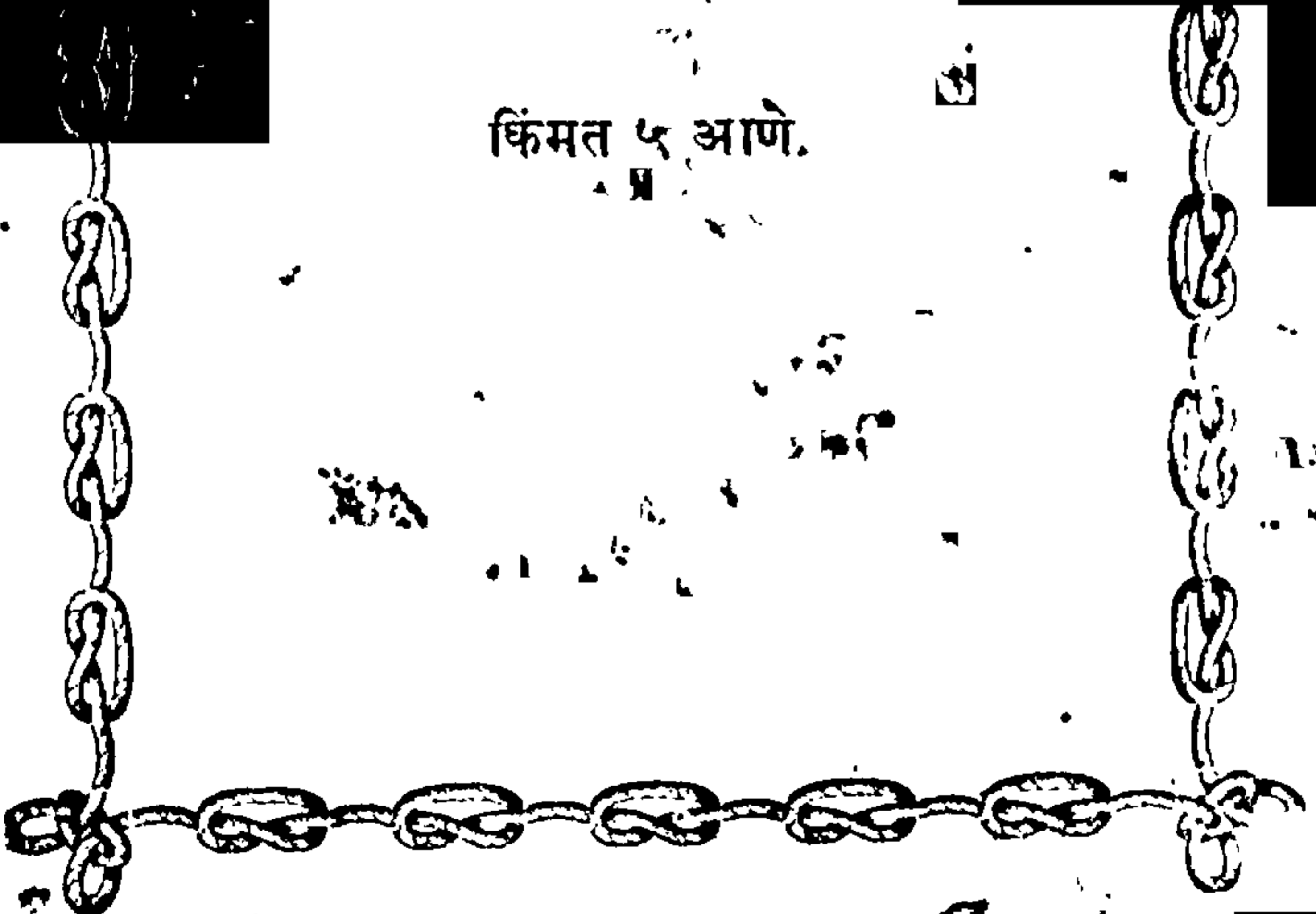

४३

अध्यात्म

विचार साधना

किंमत ५ आणे.

विचारसाधन, ३/७ ४३

म्हणजे,

हिंदुस्थानाच्या सांप्रतच्या स्थितीचे मनन
करण्यास साहित्य.

म्हं

कितीएक पुस्तकांच्या आधारानें तयार केलें आहे.

मुंबईत,

“निर्णयसागर” छापखान्याचे मालक यांनीं

छापून प्रसिद्ध केलें.

इ. स. १८९०.

किंमत ५ आणे.

हे पुस्तक सन १८६७ च्या २५ व्या आवृत्त्याप्रमाणे
रजिस्टर केले आहे.

कै. प्रभाकराचार्य

संग्रहालय

सं. ११३
प्रस्तावना

३१६५/१

३३३३३

आलीकडच्या व्यवहारांत असा एक सिद्धांत ठरला आहे कीं, कोणत्याही विषयाचा जो विचार करावयाचा, तो, नुसता कल्पनांनीं करूं नये, तर आधारपूर्वक करावा; झणजे, त्यास कांहीं तरी उघड कारणें पाहिजेत. तो आधार झणजे माहिती होय. आणि ती माहिती हेंच विचारास अत्युत्तम साधन होय. झणून, आमच्या ह्या देशाच्या सांप्रतच्या स्थितीविषयीं ज्या कोणांस विचार करावयाचा असेल, त्यांस असें अल्प तरी साधन सिद्ध करून थोडक्यांत द्यावें, अशा हेतूनें हें पुस्तक तयार करून ह्यास **विचारसाधन** हें नांव दिलें आहे. तेव्हां ह्यांत सर्व विषयांची माहिती यावयास पाहिजे हें खरें आहे. परंतु कितीएक महत्वाच्या विषयांची माहिती ह्यांत घालावयाची राहिली आहे, हें आम्ही जाणून आहों. तरी, ह्याच्या अवलोकनानें आमच्या देशबांधवांस स्वदेशाविषयीं विचार करण्यास अल्प तरी साधन मिळेल, अशी आम्हांस आशा आहे. ती परमेश्वरानें पूर्ण करावी.

सत्य संकल्पाचा दाता भगवान
सर्व करी पूर्ण मनोरथ.

तुकाराम.

चुकीची दुरुस्ती.

पृष्ठ ८. खालून साहाय्या ओळींत “तीन” ह्या शब्दाबद्दल “चार” हा शब्द दाखल करावा; आणि “मद्रासचें” ह्या शब्दा नंतर “अलाहाबादचें” हा शब्द दाखल करावा.

विचारशील देशबांधवांस

पूज्यबुद्धिपूर्वक

हैं

लहानसें पुस्तक

अर्पण केलें आहे.

विषय.	पृष्ठ.
१. आपली अवस्था आहे काय?....	१
१. राज्यसत्ताविभाग.	१
२. क्षेत्रफल व लोकसंख्या.	२
ब्रिटिश मुद्दख.	२
देशी संस्थानें.	५
३. ब्रिटिश हिंदुस्थानाचा राज्यकारभार.	६
४. हिंदुस्थान सरकारचा जमाखर्च.	९
५. खर्चाच्या मुख्य बाबी...	१०
हिंदुस्थानाचा इंग्लंडांत खर्च.	१०
लष्करी खर्च.	१४
गव्हर्नर व गव्हर्नर जनरल यांचे खर्च.	१६
कर्ज आणि त्यांचे व्याज.	१७
६. उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी.	१९
जमीनमहसूल-शेतकी.	२०
मीठ...	२९
अबकारी	३१
७. व्यापार...	३२
कापसाच्या गिरण्या...	४०
जाइन्टस्टाक कंपन्या	४१
८. दारिद्र्य.	४३
९. विद्याभ्यास.	४४
१०. सैन्य.	४८

११. सरकारी नौकऱ्या.	५०
१२. आगगाड्या.	५२
१३. डांक.	५६
१४. म्युनिसिपालिऱ्या.	५९
१५. सेविंग व्वांकी... ..	६१
१६. इंग्लंडच्या वसाहती व तावेदार संस्थानें ...	६२
१७. राष्ट्रीयसभा.	६४
राष्ट्रीयसभेच्या ठरावांचा सारांश.	६६
१८. लेडी डफरीन्स फंड... ..	७४
१९. राज्यकारभाराच्या शाहाणपणाविषयीं गर्व.	७५
२०. हिंदुस्थानाच्या दारिद्र्याचीं कारणें	७७
२१. हिंदुस्थानाचें बरें आणि वाईट.	७९
बरें काय झालें आहे तें	८०
वाईटं काय झालें आहे तें... ..	८१
२२. सामान्य जनावस्था	८२
२. आपण करावें काय ?	८४

विचारसाधन.

१.

आपली अवस्था आहे काय ?

१. राज्यसत्ताविभाग.

हिंदुस्थानामध्ये खुद्द इंग्लिश सरकारचा अमल १४७८८७ चौरस मैलांवर आहे; इंग्लिश सरकाराच्या ताब्यांतल्या एतद्देशीय संस्थानांचा अमल ५८७५८४ चौरस मैलांवर आहे; पोर्तुगीज लोकांचा अमल १४४७ चौरस मैलांवर आहे; आणि फ्रेंच लोकांचा अमल ५०९ चौरस मैलांवर आहे.

एतद्देशीय लहानमोठी संस्थाने सुमारे एक हजार आहेत. त्यांवर आमचे राजे राज्य करितात खरे; तरी, त्यांचे सगळे सूत्र इंग्लिश सरकारच्या हातीं आहे. ह्या राज्यांमध्ये इंग्लिश सरकारचे पोलिटिकल एजंट किंवा रेसिडेंट असतात. त्यांच्या धोरणाने त्या राज्यांच्या सत्ताधीशांस राज्यकारभार चालवावा लागतो. ह्या राज्यांमध्ये निजाम, शिंदे, म्हैसूरचे महाराज, गायकवाड आणि होळकर, हे मोठे आहेत. ह्या एकंदर सगळ्या एतद्देशीय संस्थानांचे उत्पन्न सुमारे १६०००००००० रुपयांचे आहे; त्यांतले ७२५००००० रुपये, खंडणी किंवा करभार ह्मणून, इंग्लिश सरकाराकडे येतात. ह्या संस्थानांपैकीं भोपाळचे संस्थान आज तीन पिढ्या स्त्रियांच्या अमलाखालीं आहे; आणि त्याची व्यवस्था उत्तम आहे. ह्या सगळ्या संस्थानांत एकंदर सैन्य ३४९८३५ आहे. व एकंदर तोफा ४२३७ आहेत. हे लष्कर वाढविण्यास आमच्या राजेरजवाड्यांस अधिकार नाही. ह्यांतले बहुतेक सैन्य अव्यवस्थित व क्वार्डित न शिकलेले असे आहे. आलीकडे कितीएक संस्थानिकांनीं आपापल्या सैन्यांचा कांहीं भाग इंग्रजसरकारच्या राज्याच्या रक्षणार्थ देण्याचे कबूल केले आहे, व त्याप्रमाणे त्या सैन्यांवर इंग्रजी अमलदारांची योजना होत आहे.

२. क्षेत्रफल व लोकसंख्या.

ब्रिटिश मुलूख.

हिंदुस्थानांतली लोकसंख्या युरोपांतल्या लोकसंख्येप्रमाणें वाढत चालेली नाही. इ० स० १८५१ ह्या वर्षी हिंदुस्थानची लोकसंख्या १,८४०,००,००० होती, आणि इंग्लंडची १,७९२,००,००० होती. आतां, हिंदुस्थानची २,६९,००,००,००० आहे, आणि इंग्लंडची २,६०,००,००,००० आहे. हिंदुस्थानांतल्या इंग्लिश राज्याची मर्यादा गेल्या ३३ वर्षांत कसकशी वाढत गेली, आणि तींतली लोक संख्या कसकशी वाढली, हें एके ठिकाणीं दर्शविलें आहे, तें असें:—

वर्ष	क्षेत्रफल चौरस मैल.	लोकसंख्या.
१८५५	८५६,०००.	१,९६,००,००,०००
१८७१	८६,००,०००	१,९५,८४,००,०००
१८८१	८६,८२,५६	१,९८,७९,००,०००
१८८८	९४,७८,८७	२,०८,७९,३३,५०

सन १८८८ ची लोकसंख्या जी वर सांगितली आहे, ती सन १८८१ च्या खानेसुमारीवरून अनुमानानें लिहिली आहे.

सध्याची इलाखेवार माहिती येणेंप्रमाणें:—

प्रांत व इलाखे.	क्षेत्रफल, चौरसमैल.	शहरें व गांवें यांची संख्या.	सन १८८१ च्या खानेसुमारीवर- हुकूम लोकसंख्या.
खुद्द गव्हर्नर जनरल ह्यांच्या ताब्यांतले, अजमीर, म- हीरवाडा, वन्हाड, कुर्ग, व अंडमन बेटें हे प्रांत.	२२,८८५	६,८७८	३३३,६३,२५
मुंबई इलाखा, सिंध व एडन धरून.	१,२४,१९२	२,४६,०५	१,६४,८९,२७४
मद्रास इलाखा.	१,३९,९००	५,२०,५,१	३,०८,६८,५०४
बंगाला.	१,५०,५८८	२,४८,७,०६	६,६६,९१,४५६

प्रांत व इलाखे.	क्षेत्रफळ, चौरसमैल.	शहरें व गावें यांची संख्या.	सन १८८१ च्या खानेसुमारी वर- हुकूम लोकसं- ख्या.
पंजाब.	१०६६३२	३४३२४	१८८५०४३७
वायव्यप्रांत व अयोध्या.	१०६१११	१०५४२२	४४१०७८६९
आसाम.	४६३४१	२२४०८	४८८१४२६
मध्यप्रांत.	८४४४५	३४६१२	९८३८७९१
ब्रह्मदेश { दक्षिण. उत्तर (नुकता घेत- लेला).	८७२२०	१५८५७	३७३६७७१
	७९६३१		३००००००
			सरासरी.

हिंदुस्थानांतील लोकसंख्येचें मान युरोपांतल्या राष्ट्रांच्या मानाच्या मागें पडण्याचीं कारणें अनेक आहेत. त्यांत दुष्काळ हें एक कारण फार मोठें आहे. आणि ह्या दुष्काळांशीं संबंध आगगाडीचा आहे, असें कितीएकांस वाटतें. त्यावरून त्या संवधाची माहिती काढिली आहे. तीवरून असें कळतें कीं, इ० स० १८०२ पासून इ० स० १८५४ पर्यंत जीं बावन वर्षे आगगाड्या नसून गेलीं, त्यांत एकंदर लहानमोठे १३ दुष्काळ हिंदुस्थानांत पडले, आणि त्यांत एकंदर सुमारे ५००००००० माणसें मेलीं. आणि इ० स० १८६१ पासून आगगाड्या चालू झाल्या, तेव्हांपासून इ० स० १८७८ पर्यंत गेलेल्या १७ वर्षांत १६ दुष्काळ पडले, आणि त्यांच्या योगानें ११८२१४२० माणसें प्राणांस मुकलीं. परंतु प्रतिपक्षाचें असें म्हणणें आहे कीं, १८०२ पासून १८५४ पावेतो जीं मुदत तुम्ही घेतां, त्या मुदतींत लोकगणतीवरून, लोक किती मरण पावले तें जाणण्याचीं चांगलीं साधनें नव्हतीं, म्हणून त्या वेळचे आंकडे घेणें रास्त नाहीं.

शिवाय, लोकसंख्या इंग्लंडाप्रमाणें न वाढण्यास दुसरें एक कारण असें आहे कीं, ह्या देशांतल्या लोकांस आजारीपणांत औषधाचें साह्य इंग्लंडच्या लोकांसितकें मिळत नाहीं. ह्यामुळें माणसें फार मरतात. आणखी, गरिबीमुळें एकंदर राष्ट्राची अशक्तता फार वाढली आहे, हें एक कारण आहेच. आसामचे चीफ कमिशनर मि. ईलियट ह्यांना

एके टिकाणां लिहिलें आहे कीं, “आमच्या शेतकऱ्यांतल्या अर्ध्या शेतकऱ्यांस, वर्षानुवर्ष, पोटभर असें खायास कसें तें मुळींच मिळत नाहीं.” त्याप्रमाणेंच डाक्टर हंटर ह्यांनीं लिहिलें आहे कीं, “हिंदुस्थानांतल्या चार कोटि माणसांस जन्मांत कधीं पोटभर अन्न मिळत नाहीं.” आणखी डिग्वी झणून एक थोर गृहस्थ आहेत, त्यांनीं आपल्या पुस्तकांत असें लिहिलें आहे कीं, “हिंदुस्थानांत काम करून आलेले जितके धर्मोपदेशक मला भेटले, तितक्यांनीं स्वतःच्या माहितीवरून मला असें सांगितलें कीं, हिंदुस्थानांतल्या लोकांस खायास अन्न नाहीं.” असा प्रकार ज्या देशामध्ये आहे, त्या देशांतली लोकसंख्या कशी वाढावी ?

हिंदुस्थानांत अनेक धर्मांचे लोक आहेत, एडन व अंडमन बेटं शिवाय करून त्यांचा तपशील येणेंप्रमाणें:—

हिंदु.	१८७९३७४३८
मुसलमान.	५०१२१५९५
मूळचे राहाणारे. (भील, कोळी, वगैरे.)	६४२६५११
बौद्ध.	३४१८८९५
ख्रिस्ती.	१८६२६२६
शीक.	१८५३४२६
जैन.	१२२१८८५
पारशी.	८५३९७
यहुदी.	१२००९
इतर.	९५२०३९

एकूण.—

२५३८९१८२१.

सगळ्या हिंदुस्थानांत एकंदर १४२६१२ युरोपियन व ६२०८५ युरेजियन आहेत. भाषांप्रमाणें हिंदुस्थानांतली लोकांचे ११० विभाग करितां येतात. पैकीं कांहीं मुख्य भाषा बोलणारांची संख्या येणेंप्रमाणें:— हिंदुस्थानी, ८२४९७१६८; बंगाली, ३८९६५४८२; मराठी, १७०४४६३४; तेलगु, १७०००३५८; कानडी, ८३३७०२७; गुजराती, ९६२०६८८; तामिळ, १३०६८२७९; पंजाबी १५७५४७९३; सिंधी, ३७१८९६१, आणि हिंदी, १८८०७७७. हे आंकडे, सन १८८१ च्या खानेसुमारीवरून दिले आहेत.

देशी संस्थानें.

कांहीं प्रमुख देशी संस्थानांची माहिती येथें दिली आहे:—

संस्थानाचें नांव.	क्षेत्रफळ, चौरसमैल.	शहरें व गांवांचे संख्या	सन १८८१ च्या खानेसु- मारीवर हुकूम लोकसंख्या.
मुंबई सरकारच्या ताब्यांतील.			
कच्छ.	६५००	८९७	५१२०८४
काठेवाड.	२०५५९	४१६८	२३४३८९९
पालणपूर.	७७७५	११०८	५७६४७८
जंजीरा.	३२४	२२६	७६३६१
डांगसंस्थानें.	३८४०	४८६	६०२७०
सातारा जाहागिरी.	३३१४	७३६	३१८६८७
अक्कलकोट.	४९८	१०५	५८०४०
कोल्हापूर.	२८१६	१०६१	८००१८९
सावंतवाडी.	९२६	२२६	१७४४३३
दक्षिणमहाराष्ट्र जहागिरी.	२७३४	६०२	५२३७५३
सावनूर.	७०	२४	१४७६३
खैरपुर.	६१०९	माहितीनाहीं	१२९१५३
सांगली.	१०८३	१९६८३२
बंगाल सरकारच्या ताब्यांतील			
कृचविहार.	१३०७	१२१४	६०२६२४
पंजाब सरकारच्या ताब्यांतील			
फरिदकोट.	६१२	१६८	९७०३४
जिंद.	१२३२	४२३	२४९८६२
पतिआळा.	५८८७	२६०१	१४६७४३३
भावलपुर.	१५०००	९२२	५७३४९४
मद्रास सरकारच्या ताब्यांतील			
त्रावणकोर.	६७३०	३७१९	२४०११५८
कोचिन.	१३६१	६५५	६००२७८

१ कच्छ संस्थानाचें वार्षिक उत्पन्न साडेअठरा लाख; काठेवाडचें दीड कोट; पालनपुरचें तेरा लाख; जंजीर्याचें पावणेपांच लाख; अक्कलकोटचें पावणेतीन लाख; कोल्हापूरचें सवाएकतीस लाख; सावंतवाडीचें सवाचार लाख; सांगलीचें पावणेदहा लाख; व खैरपुरचें सात लाख.

संस्थानांचें नांव.	क्षेत्रफळ, चौरसमैल.	शहरें व गावें ह्यांची सं- ख्या.	सन १८८१ च्या खानेसु- मारीवरहुकूम लोकसंख्या.
हिंदुस्थानसरकारच्या किंवा त्याच्या एजंट्याच्या ताब्यांतील.			
बडोदें.	८५७०	३०१२	२१८५००५
निजाम हैदराबाद.	८१८०७	२०३९८	९८४५५९४
मैसूर.	२४७२३	१७६५५	४१८६१८८
काश्मीर.	७००००		१००००००
भरतपुर.	१९७४	१३५९	६४५५४०
विकानेर.	२२३४०	१७३९	५०९०२१
जयपुर.	१४४६५	५९६४	२५३४३५७
जोधपुर.	३७०००	३७८५	१७५०४०३
उदेंपुर.	१२६७०	५७२२	१४४३१४४ मील ५१०७६
बुंदेलखंड.	१०२४१	३६४९	१४०३०८६
ग्वालेर.	२९०६७	१०३४६	३११५८५७
भोपाळ.	६८७४	३०१०	९५४९०१
देवास.	२८९	४५७	१४२१६२
इंदूर.	८४०२	३७३४	१०५५२१७
रतलाम.	७२९	१६३	८७३१४

इतर वारीकसारीक संस्थानें मिळून एकंदर सर्व संस्थानांचें क्षेत्रफळ ५८७५८४ चौरसमैल व लोकसंख्या सरासरीनें ६०८३४३७८ आहे.

३. ब्रिटिशहिंदुस्थानाचा राज्यकारभार.

ब्रिटिशहिंदुस्थानाचा राज्यकारभार सुरळीत रीतीनें चालावा म्हणून त्याचे वारा राजकीय विभाग केले आहेत. त्यांस स्थानिक किंवा प्रांतिक सरकार म्हणतात:—

१. बंगाला (दक्षिणभाग) हा लेफ्टनेंट गव्हर्नरच्या ताब्यांत असतो.
 २. आसाम.—यावर कमिशनर असतो.
 ३. मद्रास इलाखा.—यावर गव्हर्नर असतो.
 ४. मुंबई इलाखा (यांत सिंध व एडन हीं येतात).—यावर गव्हर्नर असतो.
 ५. वायव्यप्रांत व अयोध्या.—यांवर लेफ्टनेंट गव्हर्नर असतो.
 ६. पंजाब.—यावरही लेफ्टनेंट गव्हर्नर असतो.
 ७. मध्यप्रांत.—यावर चीफ कमिशनर असतो.
 ८. ब्रह्मदेश.—यावरही चीफ कमिशनर असतो.
 ९. अजमीर.
 १०. वन्हाड.
 ११. कुर्ग व बंगळूर.
 १२. अंडमनवेटें.
- } हे खुद्द गव्हर्नर जनरलांच्या ताब्यांत आहेत.

मुंबई व मद्रास या दोन इलाख्यांच्या गव्हर्नरांस मात्र एक एक्युक्झेक्यूटिव व दुसरें लेजिल्सेटिव (कायदेकौन्सिल) अशां दोन कौन्सिलें आहेत. बंगाला व वायव्यप्रांत यांच्या लेफ्टनेंट गव्हर्नरांस कायदे कौन्सिलें मात्र आहेत. व बाकीच्या प्रांतांच्या सरकारांस कायदे करण्याचा मुळींच अधिकार नाही; त्यांच्या प्रांतांच्या संबंधाचे कायदे व्हाइसरायांच्या कौन्सिलांत आणावे लागतात.

ह्या सर्व स्थानिक सरकारांवर गव्हर्नरजनरल इन् कौन्सिल यांचा अमल चालतो; व त्या सरकारांनीं आपल्या वहिवाटींतल्या प्रांतांतल्या सर्व गोष्टी गव्हर्नर जनरल इन् कौन्सिल यांस कळवून, ते हरएक बाबतींत जो काय हुकूम करितील तो अमलांत आणिलाच पाहिजे, असा पार्लमेंटाचा ठराव आहे. मुंबईच्या व मद्रासच्या सरकारांस मात्र स्टेट सेक्रेटरीकडे परभारें पत्रव्यवहार करण्याचा अधिकार आहे.

सुप्रीम कौन्सिलाच्या एक्युक्झेक्यूटिव शाखेचे मॅबर हे असतात:—कमांडर इंचीफ, लीगल मॅबर, होम डिपार्टमेंटचा सेक्रेटरी, फिनांशियल मॅबर, पब्लिकवर्कसचा मॅबर, व मिलिटरी मॅबर. यांपैकीं एक निदान पांच वर्षे काम केलेला वारिस्टर असावा लागतो. या मॅबरांस दरमाहां ६,४०० रु० पगार मिळतो.

मद्रास व मुंबई यांच्या एकज्ञेक्यूटिव कौन्सिलांत कायमचे दोनच मॅबर असावेत असा कायदा आहे; व ते सिव्हिल सर्वेटच असले पाहिजेत; परंतु यांशिवाय कमांडर इंजीफ देखील ह्या कौन्सिलांचा मॅबर नेमिला जातो. या मॅबरांस दरमाहां ५१२० रु० पगार मिळतो.

कायदे कौन्सिलें.—या कौन्सिलांत स्वतंत्र युरोपियनांस व एतद्देशीयांस नेमण्याचा कायदा पहिल्यानें सन १८६१ त झाला. मुंबई व मद्रास यांच्या कायदे कौन्सिलांत, एकज्ञेक्यूटिव कौन्सिलचे मॅबर, इलाख्याचा आड्व्होकेट जनरल, आणि गव्हर्नर नेमील ते चोहोपेशां कमी नाहींत व आठांपेशां जास्त नाहींत असे जादा मॅबर, यांचा समावेश होतो. मात्र याप्रमाणें गव्हर्नरानें नेमिलेल्या जादा मॅबरांपैकीं निदान अर्धे मॅबर सरकारी नोकर नाहींत असे लोक असावे लागतात. या जादा मॅबरांस कौन्सिलांत वसण्याची मुदत दोन वर्षांची असते, परंतु त्यांस पुनः पुनः नेमितां येतें. कायदे कौन्सिलाचें काम चालायास गव्हर्नरासुद्धां निदान पांच मॅबर हजर असावे लागतात. गव्हर्नरास निर्णायक मत देण्याचा अधिकार असतो. जादा मॅबरांस नवीन कायद्याचा मसुदा कौन्सिलांत रुजू करण्याचा अधिकार आहे; परंतु आजपर्यंत तो कोणी चालविला नाहीं.

कायदे कौन्सिलांत कोणताही कायदा मंजूर झाल्यावर त्यास गव्हर्नराची (किंवा लेफ्टनेंट गव्हर्नराची) स्वतःची मंजुरी लागते. ती मिळाल्यावर तो कायदा गव्हर्नर जनरलांकडे पाठवून त्यांची मंजुरी, आणि नंतर सेक्रेटरी आफ स्टेटच्या द्वारे राणीची मंजुरी मिळवावी लागते. सन १८६१ पासून हिंदुस्थान सरकारानें केलेल्या कायद्यांत प्रांतिक कायदे कौन्सिलांस विलकुल हात घालतां येत नाहीं.

याप्रमाणें झालेले कायदे अमलांत आणणारी सर्वांत मुख्य संस्था **हैकोर्ट** ही होय. हीं हैकोर्टें तीन आहेत; मुंबईचें, मद्रासचें व कलकत्याचें. प्रत्येक हैकोर्टांत एक चीफ जस्टिस, व राणीसरकाराच्या मर्जांप्रमाणें पंधरांहून जास्त नाहींत इतके दुसरे जज्ज असतात. हे जज्ज, पांच वर्षांपेशां जास्त दिवस वकिलीचें काम केलेल्या वारिस्टरांमधून, सदर कोर्टांत अगर हैकोर्टांत दाहा वर्षांपेशां जास्त काम केलेल्या वकिलांमधून, दाहा वर्षे काम केलेल्या व त्यांपैकीं निदान तीन वर्षे

जिल्हा जज्जाचें काम केलेल्या सनदी सिव्हिल सर्व्हेट्यांमधून, किंवा प्रिन्सिपाल सदर अमीन अगर स्मालकाज कोर्टाचा जज्ज यांपेक्षां कमी दर्जाची नाही अशी न्यायखात्यांतली नोकरी ज्यांनीं निदान पांच वर्षे केली आहे त्यांमधून, निवडतात. मात्र चीफ जस्टिस धरून सर्व जज्जांपैकीं निदान एक तृतीयांश जज्ज वारिस्टर व तितकेच सनदी सिव्हिल सर्व्हेट असावे, अशी अट आहे.

देशीसंस्थानांचा कारभार बहुत करून राजेरजवाडे व त्यांचे दिवाण यांच्या ताब्यांत असतो. अशा संस्थानांत म्हैसुर बडोदें व त्रावणकोर हीं चांगलीं सुधारलेलीं आहेत. पैकीं म्हैसुरांत तर एक पार्लमेंटासारखी संस्था स्थापिलेली आहे.

४. हिंदुस्थानसरकारचा जमाखर्च.

ब्रिटिश हिंदुस्थानाचें एकंदर क्षेत्रफळ ९४७८८७ चौरस मैल आहे. त्याची लोकसंख्या सुमारे २०८७९३३५० आहे. या राज्याचें वार्षिक उत्पन्न सुमारे पावणेएकूणऐशीं कोटि रुपये होत असून, तें बहुतेक सर्व खर्चतें. गेल्या दाहा वर्षांचा जमाखर्च यथें दिला आहे; त्यांत रेलवे, सडका वगैरे सार्वजनिक कामांकरितां काढिलेलें कर्ज जमेस धरलेलें नाही.

वर्ष.	उत्पन्न रु०	खर्च रु०	तूट किंवा शिलक.
१८७९-८०	६८४३३१५७०	६९६६१०५००	१२२७८९३० तूट
१८८०-१	५४२९०११२०	७७९२१५०६०	३६३१३९४० ”
१८८१-२	५५६८४९८७०	७२०८९५३६०	३५९५४५१० शिलक
१८८२-३	५०२७८३३७०	६९६०३५०००	६७४८३७० ”
१८८३-४	५१८४१७९००	६९९६२३१३०	१८७९४७७० ”
१८८४-५	५०६९०६८१०	७१०७७१२७०	३८६४४६० तूट
१८८५-६	७४४६४१९७०	७७२६५९२३०	२८०१७२६० ”
१८८६-७	७७३३७१३४०	७७१५८७०७०	१७८४२७० शिलक
१८८७-८	७८७५९७४४०	८०७८८५७६०	२०२८८३२० तूट
१८८८-९	८१६९६६७८०	८१६५९६६००	३७०००० शिलक

सन १८८९-९० सालीं ३७६८२००० रु० शिलक राहिले आहेत.

५. खर्चाच्या मुख्य मुख्य बाबी.

हिंदुस्थानाचा इंग्लंडांत खर्च.

हिंदुस्थानाच्या उत्पन्नावर मोठा बोजा हिंदुस्थानसरकारच्या तर्फेनें जो खर्च विलायतेंत होतो, तो होय; त्यापैकीं बहुतेक पैशाचा मोवदला हिंदुस्थानास मुळींच मिळत नाहीं; या द्वारानें जो पैसा बाहेर जातो, त्यास हिंदुस्थान मुक्तें. याप्रमाणें गेल्या तीस वर्षांत, व्याज धरून, एकंदर बहात्तर कोटि तीस लक्ष पौंड हिंदुस्थानांतून विलायतेस गेले आहेत !!!

एका कर्त्या पुरुषाकडे एकाद्या अनाथ संपन्न कुटुंबाचा प्रपंच चालविण्याचा अधिकार यावा, आणि त्यानें आपलें तें आपलें आणि त्या कुटुंबाचें तें आपलेंच असें समजून, आपल्या सुखास उत्पन्न खर्चाचें, तशांतला प्रकार चालला आहे. आणखी त्यांत विशेष हें आहे कीं, याविषयां कोणी त्र बोलतां कामास नये. कायद्याप्रमाणें म्हटलें तर, हिंदुस्थानाच्या जमाखर्चावर विलायतच्या पार्लमेंट सभेचा निर्बंध आहे. पण त्या निर्बंधाचा अधिकार तें पार्लमेंट कसें चालवितें याचा मासला दरसाल आगष्ट महिन्याच्या सुमारास दिसून येतो. पार्लमेंटास सुटी व्हावयाची वेळ आगदीं जवळ आलेली असते; आणि बहुतेक मेबर लंडन सोडून गेलेले असतात. अशा वेळेस हिंदुस्थानाच्या जमाखर्चाचा खर्डा वाचिला जातो. एक दोन डोकीं हजर असतात तीं कांहीं तरी बोलतात, आणि काम आटपतें. ग्रेटब्रिटनचा जमाखर्चाचा खर्डा मार्लमेंटापुढें रुजू होण्याच्या पूर्वी लोकांचीं दुःखें व त्यांच्या तक्रारी यांचा विचार झालाच पाहिजे असें आहे; आणि सन १८८८ पर्यंत तसाच अधिकार हिंदुस्थानास होता; परंतु त्यावर्षी तो अधिकार काढून टाकिला !!!

नुकतीच सन १८८६ त फायनान्शिअल कमिटी नेमिली होती, परंतु खर्चाच्या या मोठ्या तोंडाविषयां विचार करण्याचा तिला मुळींच अधिकार नव्हता. या खर्चावर एकादी कमिटी नेमून जर चांगली छाटाछाट केली, तर दरसाल लाखां रुपये वाचतील अशी खातरी आहे. या खर्चाच्या संबंधाचे कांहीं टोकळ आंकडे येथें दिले आहेत; त्यांवरून तो खर्च कसा वाढत चालला आहे तें दिसून येईल; परंतु ही वाढ थांबविण्याचें साधन आपल्या हातीं नाहीं, म्हणून वाईट वाटेल.

खर्चाच्या मुख्य बाबी.

विलायतेत काढलेल्या कर्जावर व्याज.

त्या कर्जाचा हिशेब राखण्याबद्दल इंग्लंडच्या व
एरलंडच्या ब्यांकींस.

इंग्लंड, बसोरा, बगदाद व हिंदुस्थान यांच्या द-
रमियानच्या टपालाबद्दल.

सरकारी, हमी दिलेल्या, वगैरे रेल्वेच्या संबंधांचे
व्याज.

लष्करीखर्च (गोन्या शिपायांचा पगार, त्यांस
इकडे आणण्याचा खर्च, फलों रजेच्या नेम-

णुका, वगैरे.)
गोन्या शिपायांस, अमलदारांस, व वायकामा-

णसांस पेन्शनं.
सेक्रेटरी आफ स्टेट फार इंडिया व कौन्सिल, त्यांचे

क्वार्क, अंडरसेक्रेटरी, आडिटर यांचे पगार वगैरे.
पोस्टेज व तारा यांबाबद खर्च.

कोळसे, कर, वगैरे.
कूपर्सहिल एंजिनिअरिंग कालेज.

१८८३-४	१८८४-५	१८८५-६	१८८६-७	१८८७-८
पौड.	पौड.	पौड.	पौड.	पौड.
२४४७३३३	२६१२६५७	२४२९२४३	२५९७१९३	३३६५५१०
२७२८३	२९३२६	३१०५५	३५९३२	५७६६६
७३६००	७२१७०	६८०००	६८०००	६५०००
४८२६७५३	४८२७५४४	५०६६८०७	५२८४३५६	५३९९३९२
११५८९९०	११५१७६१	१०६६४२६	१२९९३२४	११८५८०१
३३२९६११	२३६०२८४	१६९३३११	१७७७५६५	१८९७९६८
११४२९९	११५२८७	११६४२९	११६२२६	११६३३६
१०५४४	११८४२	२३४०७	१३३००	१०१५०
१४३७४	१०६५१	१०६८९	१०६०२	९६१८
३२२५७	२४८६०	२६६१३	२८३५७	३१९५५

या वर दिलेल्या आंकड्यांत, विलायतच्या टपालावदलचा खर्च कम-कमी होत आहे असें दाखविलें आहे. आगवोटींच्या कंपन्यांमध्ये चढाओढ लागल्याचा व आगवोटींत एकंदर सुधारणा झाल्याचा हा परिणाम आहे. ह्या पुढची ठळक वाव झटली झणजे इंग्लंडांत हिंदुस्थानाच्या पैशाचा खर्च लष्कराकडे होतो ती होय. आम्हांवर जेथवर परकी राज्य आहे, तेथवर हें असेंच चालणार; परंतु त्यांतल्यात्यांत, आमच्यांत मराठे, मुसलमान, पंजाबी वगैरे ज्या जाती शौर्याबद्दल प्रसिद्ध आहेत, त्यांतल्या लोकांस जर हल्लींच्यापेक्षां मोठ्या दर्जाच्या जागा दिल्या, तर हल्लीं इंग्रज सरकारास इंग्रज अमलदारांच्या झुंडींच्याझुंडी पोसाव्या लागत असून त्यामुळें जो कोट्यवधि रुपयांचा प्रवाह इंग्लंडांत वाहात आहे, तो बराच कमी होणार नाहीं काय? परराष्ट्र जिंकावयाचें म्हटलें म्हणजे कोट्यवधि रुपये खर्चावे लागत असतात. परंतु सगळा हिंदुस्थानदेश पदरची एक कवडीही न खरचितां इंग्लंडच्या हातीं आला आहे. असें असतां इंग्लंडानें स्वहिताकडे इतकी नजर द्यावी हें त्यास शोभतें काय ?

दुसरी विनाकारण खर्चाची वाव सेक्रेटरी आफ स्टेट फार इंडिया, त्याचें कौन्सिल, व त्याची कचेरी हें होय. सन १८५८ सालीं जेव्हां बोर्ड आफ डायरेक्टर्स काढून टाकिलें, तेव्हां, हिंदुस्थान सरकारच्या खर्चावर वगैरे निर्वध ठेवण्याकरितां हें कौन्सिल स्थापन केलें. परंतु तें कौन्सिल आपलें काम गुप्तपणें चालवीत असत्यांमुळें, आणि पार्लमेंटाशीं त्याचा संबंध नसल्यामुळें, त्याच्या योगानें हिंदुस्थानचा तोटाच होत आहे. ही संस्था काढून टाकून तिच्याजागीं पार्लमेंटाच्या कांहीं सभासदांची जर एक कमिटी नेमण्यांत आली, तर हिंदुस्थानचें हित होईल असें लोकांस वाटूं लागलें आहे. सेक्रेटरी आफ स्टेट यांस वर्षाचे ५००० पौंड; कायमचे अंडर सेक्रेटरी, २००० पौंड; पार्लमेंटरी अंडर-सेक्रेटरी, १५०० पौंड; असिस्टंट अंडरसेक्रेटरी, १२०० पौंड; कौन्सिलचे १५ मॅबर (हे इकडून पेन्शन घेऊन गेलेले अमलदार असतात) दरेकास, १२०० पौंड; यांशिवाय कारकून मंडळी, जासूद, वगैरे सुमारें ६१७ नोकर लोक आहेत. या सर्वांकरितां दरसाल सुमारें

स्वर्चाच्या मुख्य बाबी.

१८८३-४	१८८४-५	१८८५-६	१८८६-७	१८८७-८
फर्लाचा पगार (सनदी अमलदार, सिव्हिलखा- त्यांतले लष्करी अमलदार, यांचा.) पेन्शनें (राजकीय, ईस्टइंडिया कंपनीच्या नौक- रांची, जज्जांची, वगैरे.) किरकोळ. हिंदुस्थानसरकारास स्टेशनरी, टेलिग्राफचें सा- हित्य, वगैरे पुरविण्यासाठीं डायरेक्टरजनरल आफ स्टोर्स म्हणून एक अमलदार आहे त्यांचा, व त्याच्या हाताखालच्या लोकांचा यांचे पगार, वगैरे. हा सगळा व कांहीं बाबी वर नमूद केल्या नाहीत त्यांबाबदचा पैसा विलगयतेस पाठविण्यासाठीं हुंडणावळ. एकूण (वर कांहीं बाबी नमूद केल्या नाहीत त्या धरून).	२१६९१६ १९८२७५ १४४२४६० १६२४५	१९६१९१ १५२६२३७ १७२३७	१८७७४२ १५९२५६४ २०३५१	२१०५६० १६१०६२५ २१६४०
पीड. २१६९१६ १४४२४६० १६२४५	पीड. १९८२७५ १४४२४६० १६२४५	पीड. १९६१९१ १५२६२३७ १७२३७	पीड. १८७७४२ १५९२५६४ २०३५१	पीड. २१०५६० १६१०६२५ २१६४०
५११११	५३०१९	५६८६४	५२०००	५४६६०
३४३४५५७	३४२६४२४	४४११४३७	५४१९०८६	६४६६६३३
१८४६४७५२	१७५२७४०६	१८४२६१७०	१९८२९०३५	२१८५५६९८

एक लक्ष तीस हजार पौंड खर्च होत आहेत. ह्या खर्चास पैसा मनस्वी लागतो, नव्हे काय? आस्ट्रेलिया, नेटल वगैरे ज्या इंग्लंडाच्या वसाहती आहेत, त्यांच्या सेक्रेटरींचा खर्च इंग्लंड देते; त्या वसाहती देत नाहीत !!!

तिसरी एक खर्चाची बाब झटली म्हणजे लंडन येथील कूपर्सहिल एंजिनिअरिंग कालेज होय. ह्याबद्दल हिंदुस्थानाच्या पेशांतून होणारा खर्च वरील कोष्टकांत दिलाच आहे; त्याचा तपशील पाहातां सन १८८६-७ सालीं पिण्याच्या दाखकडे वगैरे ३९७३ पौंड खर्च झालेला दिसतो !! ह्याचा अर्थ काय तो समजत नाही. परंतु सर्वांत मोठ्या दिलगिरीची गोष्ट ही कीं, इकडच्या एंजिनियरिंग कालेजांतल्या ग्राज्वेटांच्या डोक्यांवर त्या कूपर्सहिल कालेजमधले लोक आणून ठेवितात, आणि आमच्या कांहीं ग्राज्वेटांस रेव्हिन्युडिपार्टमेंटमध्ये शिरून घोट भरावे लागते ! आतां एवढें खरें कीं त्या कालेजांत फीचें उत्पन्न वरेंच होतें, परंतु पहिल्यानें खर्च हिंदुस्थानाच्या गरीब प्रजाजनांच्या पेशांतूनच करावा लागतो.

पुढची खर्चाची बाब सिव्हिल पेन्शनें होत; सरकार एतद्देशीय लोकांस जोंपर्यंत जास्त नोकऱ्या देणार नाही तोंपर्यंत ही बाब वाढतच जाणार.

कर्जाच्या व्याजाबद्दलची रकम फार मोठी आहे खरी; परंतु लडाईच्या कामाकरितां काढिलेलें कर्ज शिवाय करून बाकीचें कर्ज अगदीं थोड्या व्याजानें देशांत खेळतें आहे ही चांगली गोष्ट आहे.

लष्करी खर्च.

खर्चाचें दुसरें मोठें तोंड म्हटलें म्हणजे लष्करी खर्च होय. हिंदुस्थानांत होत असलेल्या व विलायतेंत होत असलेल्या लष्करी खर्चाचे आंकडे हे असे आहेत:—

वर्ष.	हिंदुस्थानांत खर्च. रु०	विलायतेंत खर्च. रु०	एकूण खर्च. रु०
१८७८-९	१३१०९५५३०	४८२९२३१०	१७९३८७८४०
१८८०-१	२३९११३९४०	५०२११०३०	२८९३२४९७०
१८८२-३	१३४३३२३१०	४९२६२०२०	१८३५९४३३०
१८८४-५	१२०२३६२९०	४९४०१७४०	१६९६३८०३०
१८८६-७	१४७४३६२६०	५१०७०४२०	१९८५०६६८०
१८८७-८	१५४७६०४५०	५३९७९०६०	२०८७३९५१०
१८८८-९	१४८१२५९१०	३७४६२०५०	२०३०१८४१०

म्हणजे, जमीन महसुलापासून जें नक्की उत्पन्न होतें, तें सगळें लष्करी खर्चांत गडप होतें.

सन १८६३-४ सालीं एकंदर खर्च साडेचौदा कोटि रुपये झाला होता, आणि आजपर्यंत त्याच मानाचा खर्च राहिला असता. परंतु सन १८७६ सालापासून, रशियाशीं टक्कर घावयाची ती हिंदुस्थानाच्या सीमेच्या बाहेर घावयाची असा बूट निघून, त्यापायीं हिंदुस्थानच्या प्रजेचा पैसा या लष्करी कामांत पाण्यासारखा खर्च होत आहे. ह्या वर दिलेल्या खर्चांत, केवळ लष्करी कामाकरितां बांधिलेल्या रेल्वेच्या खर्चाचा, व युरोपियन शिपायांकरितां बांधिलेल्या राजगृहोपम बरार्कांच्या खर्चाचा समावेश केलेला नाही. सन १८८७ सालीं लष्करी रेल्वेवर उत्पन्नापेशां १ कोटि २९ लाख रुपये अधिक खर्च झाला. लष्करी इमारती व सडका बांधण्यांत सन १८७८-९ पासून तों १८८७-८ पर्यंत दाहा वर्षांत १०३९३०६२० रु० म्हणजे, दरसाल एक कोट रुपयांवर खर्च झाला आहे. ह्या सर्व बाबी जमेस धरून, जर पाहिलें तर दरसाल हिंदुस्थानच्या सुमारे ७८ कोटींच्या उत्पन्नांतून सुमारे २३ कोटि रुपये लष्करी खर्चांत गडप होतात, असें दिसून येतें.

हा जो अवाढव्य खर्च चालला आहे त्यास कारण आमचे देशी शिपाई नाहीत; त्यांस दरमाहां सात रुपयांवरच आपला काल क्रमावा लागतो. हिंदुस्थानच्या लोकांच्या निदळाचा पैसा असा पाण्याप्रमाणें खर्च होण्यास मुख्य कारण हिंदुस्थानांत आणून ठेविलेली गोरी फौज व काळ्या फौजेवरचे गोरे अमलदार होत. गोऱ्या फौजेपैकीं प्रत्येक

शिपायासाठीं हिंदुस्थानचे दर साल तीन हजार रुपये व प्रत्येक अमलदारासाठीं साडे नऊ हजार रुपये खर्च होतात, ही गोष्ट कोणास खरी वाटेल काय ? पण ती अक्षरशः खरी आहे. काळ्या फौजेतील प्रत्येक गोऱ्या अमलदाराचा खर्च सन १८६२ त ६७०० रु० होता. तो सन १८७२ त ९५५० रु० झाला, व आतां किती झाला असेल कोण जाणे !! सन १८८० त एक आर्मी कमिशन नेमिलें होतें; त्यानें आपल्या रिपोर्टांत असें म्हटलें आहे कीं, “हिंदुस्थानावर लष्करी खर्चाचा बोजा इतका अनावर पडत आहे कीं, हिंदुस्थान हें फौजेच्या चैनीकरितां उत्पन्न केलें आहे कीं काय अशी पुष्कळ वेळां शंका येते.” परंतु गंमत अशी कीं, पुष्कळ मोठमोठे लोक, ह्या खर्चाविषयां ओरडत आहेत, परंतु त्यांत काटकसर करण्याचें कोणाच्याही मनांत येत नाहीं.

सुमारे दाहा हजार लोक विलायतेस “रिझर्व फोर्स” म्हणून ठेविलेले असतात, त्यांना पाहिजे तेव्हां इंग्लंडांतल्या ताब्यांतल्या कोणत्याही देशास पाठवितां येतें. परंतु त्यांचा सगळा खर्च हिंदुस्थानास द्यावा लागतो !!!

ज्या पोरान्स तिकडे खावयास देखील मिळायची पंचाईत, तीं इकडे येऊन किती मिजासीनें राहातात !!! उत्तम प्रकारच्या वराकी, उत्तम प्रकारचें खाणें, उष्णता जास्त जाहाली म्हणजे थंड हवेंत प्रयाण, चाकर, नोकर, आणखी गृहस्थाश्रमांतल्या सगळ्या सोई हें सर्व अगदीं तुच्छ मानलेल्या “काला अदमींच्या” खर्चानें चालतें. ह्या मंडळीची प्रकृति विषडूं नये म्हणून त्यांस वेळोवेळीं विलायतेंत नेण्याकरितां पांच आगबोटी बांधिलेल्या आहेत. त्यांवर एकंदर खर्च १,१७,४४,११० रु० झाला आहे.

गव्हर्नर व गव्हर्नरजनरल ह्यांचे खर्च.

आणखी खर्चाचें दुसरें मोठें तोंड म्हटलें म्हणजे इतर सरकारी काम-दारांचा—आणि त्यांत युरोपियन लोकांचा—पगार होय. ह्या संबंधाची माहिती, ह्या पुस्तकांत “सरकारी नौकऱ्या” ह्या सदराखालीं दिली आहे, ती पाहावी. ती एकंदर आणि मोघम आहे. म्हणून आप-

ल्या ह्या देशांतल्या प्रांतांच्या मुख्य गव्हर्नरांचा स्वतःचा दरसालचा खर्च केवढा आहे, तो येथें दाखवितों.

बाव.	मुंबई.	बंगाला.	पंजाब.	मद्रास.	वायव्यप्रांत.
गव्हर्नरांचा पगार.	१२००००	९५०००	९६०००	१२००००	९६०००
गव्हर्नरांचा घरखर्च.	१०३०००	२००००	२२०००	३९०००	३५५००

गव्हर्नर जनरल ह्यांस पगार दरमाहां २०८३३ रुपये आहे; शिवाय त्यांचा घरखर्च महिन्याच्या कांठीं निदान दहा वारा हजार रुपये असेलच.

महाराणी सरकारचे मुख्य प्रधान ह्यांस दरसाल अवघे ५०००० रुपये वेतन आहे; आणि सगळ्या पृथ्वीमध्ये जें राज्य सध्यां अत्यंत वलिष्ठ आहे, त्याच्या-म्हणजे जर्मनीच्या-मुख्य प्रधानास वर्षांचें वेतन अवघें ३६००० रुपये आहे.

ह्यावलून आमच्या ह्या हिंदुस्थानांत पगाराच्या संबंधानें पैशाची कशी लूट आहे ती पाहा.

शिवाय राज्यकारस्थानाचा खर्च वेगळ्याच आहे. अफगाणिस्थानाचे अमीर अबदुलरहिमान ह्यांस, संतुष्ट ठेवण्याकरितां, दरसाल वारालक्ष रुपये रोख हिंदुस्थानच्या उत्पन्नांतून द्यावे लागतात. त्याशिवाय, वेळोवेळीं नजराणे जातात ते वेगळेच.

कर्ज आणि त्याचें व्याज.

स्वराज्याच्या वेळीं हिंदुस्थानास कर्ज थोडें असे; परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें सध्यांच्या सरकारचा खर्च फार वाढल्यानें, व वेळोवेळीं इंग्लंडाच्या हितासाठीं हिंदुस्थानच्या पैशानें लढाया चालविण्याचा सपाटा चालत असल्यानें सरकाराला कर्ज मनस्वी झालें आहे, आणि तें दिवसानुदिवस वाढत जाऊन त्याच्या व्याजाचीही रकम वाढत आहे.

वर्ष.	हिंदुस्थानांत कर्ज. रु.	विलायतेस कर्ज. रु.	एकूण. रु.
१८७८-९	७८८३८९२६०	५९०२९११७०	१३७८६८०४३०
१८८०-१	८५९५९७४६०	७१४२९१३३०	१५७३८८८७९०
१८८२-३	९०६८८७६६०	६८५८५६९४०	१५९२३४४६००
१८८४-५	९३१८३६६००	६९२७१०८८०	१६२४५४७४८०
१८८७-८	९८०८९८६२०	८४१४०१४८०	१८२२३००१००

ह्या एवढाल्या रकमांवद्दल शेंकडा चार व साडेतीन ह्या दरांनीं व्याज द्यावें लागत असतें. तें येणेंप्रमाणें:—

साल.	व्याज रु.
१८७८-९	५४०१००१०
१८८०-१	४६३३५३६०
१८८२-३	४७७०३४६०
१८८४-५	४६१९४४३०
१८८७-८	५४४१७५४०

हे कर्ज काढिलेले सर्वच पैसे उधळले नाहींत, ह्यांतली बरीच रकम आगगाड्यांचे रस्ते, सडका, वगैरे लोकोपयोगी कामांकडे लाविलेली आहे; आणि तिचें व्याज जमा होत आहे. परंतु “राज्यरक्षणार्थ” म्हणजे, अफगाणिस्थानाच्या लढाईसारख्या विनाकारण केलेल्या लढायांत ह्यांतला जो पैसा लागला, तो मात्र हातचा गेला आहे.

इंग्लंडास, तेथें स्वराज्य असतांही, साडेसत्तरकोटि पौड, म्हणजे, हिंदुस्थानाच्या कर्जापेक्षां सुमारे चौपट कर्ज आहे.

कर्ज असणें हें चांगलें नाहीं; परंतु राज्यांतल्या बज्यालोकांचे पुष्कळ पैसे सरकाराकडे गुंतलेले असले, म्हणजे, त्यांस त्या सरकारावर उदतां येत नाहीं; ह्मणून सरकारास कर्ज असणें ही गोष्ट वाईट नाहीं; असें कांहीं लोकांचें म्हणणें आहे.

६. उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी.

वर सांगितल्याप्रमाणे, हिंदुस्थानांतल्या इंग्लिश सरकारचें उत्पन्न हल्लीं सुमारे पावणेएकूणऐशीं कोटि रुपयांचें आहे. त्याच्या बाबी अनेक आहेत. त्यांतल्या मुख्य मुख्य बाबींचें उत्पन्न, खर्च वजा न जातां, गेल्या दाहा वर्षांत कसकसें वाढत गेलें आहे, तें खालीं दाखविलें आहे:—

बाबी	१८७८-९ रु.	१८८७-८ रु.	१८८८-९ रु.
जमीन- महसूल.	२२३२३८६८०	२३१८९२९२०	२३०१६४०४०
अफू.	९३९९४०१०	८५१५४६२०	८५६२३१९०
मीठ.	६९४११२००	६६७०७२८०	७६७५६३४०
स्टांप.	३११०५४००	३८७६२९८०	३९२७०८८०
अव- कारी.	२६१९३४९०	४५३४६५५	४७०५३४६
रेलवे.	६२५५६१२०	१४५३३३६००	१५५२०६९६०
पाटबंधा रेवगेरे.	९१७८२६०	१७१४२७४०	१९०१७१८०
जंगल- खाते.	६०५७५००	११२४१२५०	१३४९०४७०
कस्टम्स	२३२६५६१०	१३४८८३७०	१३३२७८४०

हें जें वर निरनिराळ्या बाबींचें उत्पन्न दिलें आहे, तें सर्व स्थानिक सरकारांचीं निरनिराळीं उत्पन्नें एकत्र करून दिलें आहे. स्थानिक सरकारांस आपल्या हद्दींतलें सगळें उत्पन्न खर्चण्याचा अधिकार नाही; त्यांतलें बहुतेक उत्पन्न हिंदुस्थानसरकाराकडे जातें; आणि तें सरकार त्याचा विनियोग लष्कर, विलायतेचा खर्च, संरक्षणाचीं कामें, इत्यादि बाबींकडे करितें. मुंबई सरकारच्या जमीन-महसुलापैकीं $\frac{३}{४}$ भाग, स्टांप-महसुलापैकीं $\frac{१}{४}$ भाग, अवकारीपैकीं $\frac{३}{४}$ भाग, इनकमट्याक्सपैकीं $\frac{३}{४}$ भाग, जंगलखात्याच्या उत्पन्नापैकीं $\frac{१}{४}$ भाग, रेजिस्ट्रेशनच्या उत्प-

नापैकीं ३ भाग, आणि अफूचें, मिठाचें, व कस्टम्सचें उत्पन्न सगळें, इतकें हिंदुस्थानसरकार घेतें.

जमीन महसूल, सारा चढल्यानें व जास्त जमीन लागवडीस आल्यानें वाढत आहे; अफूचा खप चिनांत कमी होऊं लागल्यामुळें तें उत्पन्न कमी झालें आहे, व मिठाचा कर जास्त वाढल्यानें तें उत्पन्न जास्त झालें आहे. हा मिठावरचा कर गरीबांस फार जाणवतो. अवकारीचें उत्पन्न, दारूचा खप जास्त होऊं लागल्यामुळें वाढलें आहे. दळणवळण वाढल्यानें रेलवेचें उत्पन्न वाढलें आहे, परंतु एकंदरींत पैशाच्या संबंधानें रेलवेपासून तोटाच होत आहे; ही गोष्ट रेलवेच्या संबंधानें स्वतंत्र मजकूर दिला आहे त्यावरून दिसून येईल. पाटबंधाऱ्यांचें उत्पन्न वाढत आहे. परंतु त्या कामांत घातलेल्या पैशाचें व्याज अजून सुटत नाहीं.

शोध केल्यावरून असें दिसून येत आहे कीं, सांप्रतकाळीं पृथ्वीवरच्या बहुतेक राष्ट्रांचें उत्पन्न वाढत चाललें आहे; परंतु त्यांचा राज्यकारभार स्वदेशी लोकांच्या हातांत असल्यामुळें तिकडे पैशाची उधळपट्टी होण्याचें भय कमी.

आतां, उत्पन्नाच्या मुख्य बाबींपैकीं कांहींचें जास्त तपशीलवार विवेचन करितों.—उत्पन्नाची सर्वांत मोठी व महत्त्वाची बाब म्हणजे

जमीन-महसूल.—शेतकी.

आपणां हिंदुस्थानवासी लोकांस उपजीविकेला मुख्य आधार काय तो शेतकीचा आहे. साक्षात् म्हणा किंवा परंपरेनें झणा, ह्या देशांतलीं शेंकडा ऐशीं मनुष्यें आपला चरितार्थ शेतकीवर चालवितात, असें अनुमान निघालें आहे. देशांत लोकांची संख्या दिवसानुदिवस वाढत चालली आहे, परंतु धान्याच्या उत्पन्नाचें मान, रयतेच्या अज्ञानामुळें आणि उत्पन्न जास्ती केलें कीं त्यावर सरकारचा घाला येत असल्यामुळें, बहुधा आहे तसेंच आहे. तेव्हां दिवसेंदिवस अन्नाचा तोटा पडावा, हें अगदीं साहजिक आहे.

मद्रासेस एक नमुन्याचें सरकारी शेत आहे. त्यावरचे मुख्य अधि-

कारी राबर्टसनसाहेब म्हणतात—“पूर्वी जमीन चांगली कसदार होती, तीत थोडेबहुत जे उत्पन्न होत असे, ते मूळच्या थोड्या लोकांस पुष्कळ होत असे. परंतु, आतां, लोकसंख्या वाढली आहे, व जमीन निकस होत चालली आहे, तेव्हां, सध्यांचे उत्पन्न सध्यांचा लोकांस पुरे नये, हे साहजिक आहे.”

ज्या देशांमध्ये स्वराज्य असते, त्या देशांतली गोष्ट अगदी वेगळी असते; म्हणजे तेथे राजा आणि प्रजा ह्यांचे नाते पिता आणि पुत्र ह्यांच्या नात्यासारखे असते. तेथे प्रजेच्या हितार्थ वेगळी तजवीज करावी लागत नसते. परंतु, हिंदुस्थानांत हे नाते सापळाचे आहे; म्हणून, प्रजेच्या हितार्थ वेगळे उद्योग सरकाराने केले पाहिजेत. ह्या शेतकीच्या सुधारणेच्या संबंधाने डाक्टर हंटर म्हणतात कीं, “वेळ आली म्हणजे सगळे आपोआप होईल, हे जे म्हणणे आहे, ते स्वराज्ये आहेत अशा देशांच्या संबंधाने बरोबर आहे. तसा प्रकार हिंदुस्थानांत नाही. हिंदुस्थानांतल्या इंग्लिश लोकांस, सहस्रावधि एतद्देशीय गरीब लोक अन्न अन्न करून तळमळत असतां पाहाणे भाग आहे एक, किंवा, कसातरी अन्नाचा पुरवठा त्यांस करणे प्राप्त आहे एक; तिसरा मार्ग नाही.” गोष्ट खरी आहे.

हिंदुस्थानांतली जमीन चांगली आहे. पण, तिजपासून पुष्कळ पिके काढून घेऊन आपले कल्याण कसे करून घ्यावे, हे ह्या देशांतल्या शेतकऱ्यांस ठाऊक नसल्यामुळे त्यांचे आणि परंपर्या सगळ्या राष्ट्रांचे फार नुकसान होत आहे. ह्याविषयी सर रिचर्ड टेंपल हे असे म्हणतात कीं, “हिंदुस्थानांत सरासरीने दरएकरास अकरा बुशिल धान्य उत्पन्न होतें; आणि इंग्लंडांत दरएकरास तीस बुशिल होतें.” हे केवढे मोठे अंतर आहे बरे ! तरी एक गोष्ट नेहमी लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, ही उत्तम स्थिति इंग्लंडांतल्या शेतीस एकदम प्राप्त झालेली नाही. त्या देशांत आन राणी राज्य करीत होती तेव्हां, म्हणजे इ० स० १७०२ पासून इ० स० १७१४ पर्यंत गेलेल्या मुदतींत, दरएकरास सरासरीने १५ बुशिल धान्य उत्पन्न होत असे; आणि गेल्या शतकाच्या शेवटीं

१. एक बुशील म्हणजे १३ ३/४ पायली.

२० बुशिल होत असे. सध्यां इंग्लंडांतलें मान ३२ बुशिलांपर्यंत चढलें आहे, आणि स्काटलंडांतलें मान ४० बुशिलांपर्यंत चढलें आहे.

त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतही पिकांची वाढ एकदम मोठी व्हावयाची नाही. ती हळूहळूच व्हावयाची. डाक्टर हंटर ह्यांचा अजमास असा आहे कीं, दरसाल शेंकडा दीडप्रमाणें जर पिकाची वृद्धि होत गेली, तर, तेवढी वृद्धि, दिवसेंदिवस वाढणाऱ्या सर्व प्रजेस सहज पुरेल.

आतां, ही सुधारणा करण्यास जीं मुख्य साधनें आहेत, त्यांत मुख्य दोन आहेत. म्हणजे, शेतकऱ्यांची स्थिति कशी आहे ती पाहाणें हें एक; आणि शेतकऱ्यांच्या साऱ्यांच्या संबंधानें सरकाराची जी व्यवस्था आहे, ती बरोबर आहे कीं नाही, ती पाहाणें, हें दुसरें. ह्या संबंधानें डाक्टर हंटर प्रांजलपणें म्हणतात कीं, “ह्या प्रकारच्या माहितीची गरज जितकी हिंदुस्थान सरकारास आहे, तितकी गरज जगांतल्या दुसऱ्या कोणत्याही सरकारास नाही. आणि हें ज्ञान त्या सरकारास फारच थोडें आहे.” ही गोष्ट जर खरी आहे, तर, हा दोष सरकाराचा आहे, असें म्हटलें पाहिजे. कां कीं, ही सगळी माहिती त्यांस उगाच सहज तोंड हालविल्याबरोबर मिळण्यासारखी आहे. पण, तोंड हालेल केव्हां ? खरी आस्था असेल तेव्हां !

हिंदुस्थानांतल्या साऱ्यांच्या दरांविषयीं मतभेद मनस्वी आहे. रा० रा० मुदलियार म्हणून जे गृहस्थ मद्रास इलाख्याच्या वतीनें विलायतेस गेले होते, त्यांनीं तिकडच्या एका सभेंत असें सांगितलें कीं, “एकंदर उत्पन्नाचा तिसरा हिसा सरकार घेतें, असें तुसतें म्हणतात मात्र; पण, कधीं कधीं तें मान शेंकडा चाळीस चाळीस, पन्नास पन्नास पर्यंत चढलें आहे. प्रति तीस वर्षांनीं नवी मोजणी होऊन जी प्रतबंदी होते, तींत, सारा नेहमीं वाढत जातो.”

अहमदनगर जिल्ह्यांतल्या एका मित्रानें जी माहिती दिली आहे, तीवरून असें दिसतें कीं, प्रत्येक मोजणीच्या वेळीं सरकारदस्ताचें मान निदान सवाईच्या मानानें वाढत चाललें आहे. सोलापूर जिल्ह्यांत तर कमाल झाली आहे. पहाः—इंदापुर तालुक्यांत शेंकडा ५३, पं-
डरपुर तालुक्यांत शेंकडा ६७, भिमथडीतालुक्यांत शेंकडा ६९, आणि

सोलापूर व माटें ह्या तालुक्यांत शेंकडा ७७, ह्याप्रमाणें जमावंदी वाढली आहे! त्यानें लोक त्रासून फार बोभाट झाला; तेव्हां, इ० स० १८७४ च्या आक्तोवरच्या २९ व्या तारखेस सरकारानें ठराव केला कीं, फेर मोजणीच्या प्रसंगां, कांहीं झालें तरी, शेंकडा ३३ पेशां अधिक सरकारसारा वाढतां कामास नये. हें देखील मान फार आहे. मि. पेडर ह्यांचें म्हणणें असें आहे कीं, हें मान ३३ न ठेवितां २५ ठेविलें, तरी बस होईल.

ह्या फेर तपासणीच्या संबंधाची एक चमत्कारिक गोष्ट आमच्या ऐकण्यांत आली. खानदेश जिल्ह्यांतल्या अमळनेर तालुक्यांत फेर मोजणी होऊन सारा पुष्कळ वाढला तरी रयतेचे तक्रार अर्ज सरकाराकडे मुळांच आले नाहींत, अशा मजकुराचें पत्र एका वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालें; त्या संबधानें असें म्हणतात कीं, शंभरावर अर्ज गेले होते, परंतु कांहीं ना कांहीं हरकत घेऊन ते परत पाठविले होते.

ह्या फेरपाहाणीमुळें सारा वाढून त्रास होतोच, परंतु त्याशिवाय आणखी पाहाणीचे लोक येऊन त्यांजकडून पुष्कळ प्रसंगां असा कांहीं जुलूम होतो, कीं रयतेस दे माय धरणी ठाय होतें. सरकारानें कायम धान्याची पद्धति सुरू केली तर रयतेच्या श्रमांचें फळ तिला मिळेल एवढेंच नाहीं, तर मुदतीमुदतीनें पाहाणी झाल्यामुळें होत असतो तो अमलदारांचा त्रासही चुकेल. कायम धारा केल्यानें सरकारचेंही फारसें चुकसान होईल असेंही वाटत नाहीं. कारण, फेर पाहाणीच्या वेळेस जो मनस्वी खर्च लागतो, तो कायम धान्याच्या पद्धतीनें लागणार नाहीं; आणि रेव्हेन्यू खात्यांत काम कमी होऊन पगारांचे वगैरे बरेच पैसे शिल्लक राहातील. कायम धान्याच्या पद्धतीच्या संबधानें आजपर्यंत पुष्कळ विचार झाला आहे; आणि ती पद्धति बहुतेक सर्वांत पसंत पडली आहे. सन १८६७ सालाच्या सुमारास वायव्य प्रांतांत दुष्काळ पडला होता, त्या संबधानें नेमिलेल्या कमिशनानें अशी शिफारस केली कीं, कायम धान्याची पद्धति सुरू केली असतां दुष्काळाचे जे भयंकर परिणाम होतात, ते पुष्कळ कमी होतील, आणि शेतकरी लोकांची एकंदर स्थिति बरी होऊन ते सुखी होतील. हें मत लार्ड क्यानिंग व्हाइसराय ह्यांस प-

संत पडलें. त्यांनीं आपल्या एका ठरावांत असें झटलें आहे कीं, आपली जमीन आपल्याकडे राहाण्याबद्दल व सरकारधारा न चढण्याबद्दल लोकांत जर भरवंसा उत्पन्न झाला, जर ते इंग्रजी राज्यावर जास्त प्रीति करूं लागतील आणि त्याची मजबुती वाढेल. लॉर्ड क्यानिंग साहेबांच्या या सूचनेस त्या वेळच्या सेक्रेटरी आफ् स्टेट्नीं पूर्ण अनुमोदन दिलें; आणि सन १८६२ च्या एका खलित्यांत असें लिहून पाठविलें कीं, सारा कायम केल्यापासून लोकहित होईलच अशी खात्री आहे; म्हणून, सरकारचें पुढचें उत्पन्न बुडालें तरी हरकत नाही; ज्या एस्टेटीपैकीं तीन चतुर्थांश शेत जमिनींत लागवड होत असेल, त्या जमिनीचा सारा कायम करावा. परंतु हा ठराव अमलांत येण्याच्या अगोदरच लॉर्ड क्यानिंग गेले, व सेक्रेटरी आफ् स्टेट वदलून दुसरे आले; त्या सेक्रेटरींस सल्ला उलटा मिळाला; आणि कायम धारा करण्याच्या संबंधानें कांहीं अगदीं अशक्य अशा अटी दाखल केल्यामुळें, तशी पद्धति सुरू करण्याचें मार्गें पडलें तें पडलेंच. आतां त्याची आठवणही नाहीशी झाली आहे.

शताच उत्पन्न व सरकारधारा ह्यांच्या मधल्या प्रमाणाच्या संबंधानें पुष्कळ मतभेद आहे. कांहीं लोकांचें म्हणणें आहे कीं जमिनीवरचा सारा अगदीं हलका आहे. उदाहरणार्थ, दुष्काळकारणशोधाच्या मंडळींतले विद्वान गृहस्थ जस्टिस कनिंगहाम हे म्हणतात कीं, “एतद्देशीय राजांच्या कारकीर्दींत शेताच्या उत्पन्नाचे तीनपंचमांश सरकारांत घेत, आणि दोनपंचमांश शेतकऱ्याजवळ राहूं देत. तेवढ्यांत त्याला शेताचा सगळा खर्चच भागवून आपला निर्वाह करावा लागत असे. हा सारा आतां, इंग्लिश सरकारच्या अमलाखालीं, शेंकडा तीन साडेतीन पासून आठपर्यंत आहे.” परंतु दुसऱ्या वाजूसही तसेच वजनदार व अनुभविक गृहस्थ आहेत. सन १८६० चें फिनान्शियल स्टेटमेंट सुप्रीम कौन्सिलांत दाखल करितांना रैट आनरेबल जेम्स विल्सन म्हणाले:— आजपर्यंत ह्या राज्याचें उत्पन्न वाढविण्याचा प्रयत्न जेव्हां म्हणून आपण केला, तेव्हां दुसऱ्या बाबींकडे लक्ष न देतां आपण जमीन-महसूलाची रकम वाढविली आहे. ह्यामुळें उत्पन्नास तर विशेष भर पडली नाहीच,

प्रभा... 31.6.41(?) 32-242

पहले प्रकाशित... देणगी. साला आहे. सास फाजील वाढल्या-
मुळे काय वाईट परिणाम झाले आहेत, त्यांची कांहीं उदाहरणे मद्रासे-
कडे दृष्टोत्पत्तीस आली आहेत.

खरं कोणतंही असो. पण, जिकडे जावं तिकडे शेतकरी झटला
म्हणजे कर्जभरी दिसतो. ह्यूमसाहेब तर असें म्हणतात कीं, "शेतक-
ऱ्यांचीं गांवांचींगावेंच काय, पण प्रांतांचेप्रांत कर्जात इतके बुडाले आ-
हेत कीं, ते कधीं कर्जमुक्त होतील कीं नाहीं, ह्याचा संशय वाटतो."
डाक्टर हंटर म्हणतात कीं, "शेतकऱ्यांस सावकार लोक जो पैसा देतात,
त्याच्या दराची चौकशी करितां मला असें समजलें कीं, त्याचें मान कधीं
कधीं दरसाल दरशेंकडा साडेसदतीस रुपयेपर्यंत चढलेलें असतें." ह्यांत
कांहीं नवल नव्हे. खेड्यापाड्यांत, लहान लहान रकमांवर, शेतकरी
लोक रुपयास महिन्याचा एक आणा देण्याचें कबूल करून पैसे घेतात,
हें आम्हांला ठाऊक आहे. म्हणजे, दरसाल दरशेंकडा ७५ रुपये
व्याज पडलें!! आणि म्हणूनच, खेड्यापाड्यांत जवळ पांचशें रुपये अ-
सले म्हणजे मनुष्य सावकार बनतो.

हिंदुस्थानांतल्या इंग्लिश राज्यांत किती जमीन कोणकोणत्या पिका-
कडे लाविली आहे, ह्याचें स्थूल मान इ० स० १८८७ सालांतलें का-
ढलें आहे, तें असें:—

- ६०९७१७६४ एकर, भात.
- १९१५६८७० एकर, गहू.
- ८०५०४०३० एकर, दुसरीं धान्यें.
- ९५९४०४० एकर, करडी वगैरे तैलधान्यें.
- १९७१०९३ एकर, ऊंस.
- ११५९१५१६ एकर, कापूस, ताग, आंबाडी वगैरे.
- २११२७९२ एकर, नीळ.
- १०९०३६०५ एकर, काफी, चाहा वगैरे पदार्थ.

जमिनीच्या साऱ्याविषयीं रत्नागिरी जिल्ह्यांतल्या आमच्या एका
माहीतगार मित्रानें आम्हांस कांहीं माहिती सांगितली. तींतल्या कांहीं
गोष्टी आम्ही येथें सांगतो:—

उत्तम भातजमिनीस दर एकरास सरकारदस्त	८	रुपये.
मध्यम	५	”
कनिष्ठ	३	”
उत्तम बागाइतास दर एकरास सरकारदस्त	१५	रुपये.
मध्यम	८	”
कनिष्ठ	५	”

उत्तम भातजमिनींत दर एकरास भात दोन खंडी पिकतें; मध्यम जमिनींत दीड खंडी पिकतें; आणि कनिष्ठ जमिनींत पंधरा मण पिकतें. तरी, सरकारदस्त वारून बाकी राहातें त्यानें साधारण कुटुंबाचा देखील निर्वाह होण्याची मारामार पडते.

लार्ड मेयो ह्यांच्या मनांत फार भरलें होतें कीं, हिंदुस्थानांत शेतकीचें खातें चांगलें टोलेजंग स्थापित केल्यावांचून हिंदुस्थानांतल्या शेतकऱ्यांची सुधारणा व्हावयाची नाही, व त्यांस साह्यही मिळावयाचें नाही. आणि त्याप्रमाणें योजना करण्याची शिफारस विलायत सरकारास त्यांनीं केली देखील होती. परंतु, विलायत सरकारानें त्यांत हात घालून त्याचा अगदीं विचका करून टाकिला; आणखी त्यासंबंधानें त्यांस सेक्रेटरी आफ स्टेट ह्यांजकडून असें खरमरीत लिहून आलें कीं, सरकारचें लक्ष, शेतकीकडे नव्हे, तर उत्पन्नाकडे असलें पाहिजे. ह्या देशाच्या राज्यकारभाराचीं मुख्य सूत्रें विलायतेंतल्या अधिकाऱ्यांच्या हातीं आहेत; त्यांस इकडच्या गोष्टींचें अज्ञान असल्यामुळें कसे परिणाम होतात ते पाहा !

ह्या अरिष्टांचें निवारण होण्यास आधीं एक कोणी तरी चांगले चतुर गृहस्थ सगळ्या हिंदुस्थानभर फिरले पाहिजेत; आणि जमिनीवर सारा बसविला आहे तो यथार्थ आहे कीं नाही, आणि तो वसूल करण्याची रीति बरोबर आहे कीं नाही, व ती बरोबर नसली तर तींत काय फेरफार केले पाहिजेत, हें त्यांनीं पाहिलें पाहिजे.

शिवाय, सध्या ह्या देशांत होत नाहीत, परंतु, लागवड केली असतां होतील, अशीं झाडें परदेशांत कोणतीं आहेत, तीं पाहून यथें आणिलीं पाहिजेत, आणि त्यांचा उपयोग लोकांस दाखवून, तीं तयार करावयाची रीति त्यांस शिकविली पाहिजे.

डाक्टर मर्डक ह्या नामांकित विद्वानांचें म्हणणें असें आहे कीं, “हिं-
दुस्थानांतल्या सगळ्या शेतकीची चांगली वारीक पाहाणी झाली पाहिजे.
जमिनीवर सारा वसला आहे तो वरोवर आहे कीं नाहीं, व सारा वसूल
करण्याची पद्धति वरोवर आहे कीं नाहीं, हें पाहिलें पाहिजे. चीन आणि
जपान ह्या देशांतून कांहीं नवीन प्रकारची थोडीशी लागवड ह्या देशांत
आणिली आहे, आणि तिचा पुष्कळ उपयोग झाला आहे, तशां आ-
णखी पुष्कळ झाडें तिकडून आणतां येतील.” होय. खरें आहे. पण तें
करावें कोणां ? आमचे शेतकरी म्हणजे दरिद्री आणि विहिरींतले वे-
डूक; त्यांस गांवाच्या बाहेर पडायस नको. आणि इतर मंडळी शब्द
घोकण्यांत, पदव्या मिरविण्यांत, आणि चाकरी करून भाकरी मिळ-
विण्यांत गुंतली आहे ! आटपलें !

ह्या संबधानें खरें आस्थेनें काम करावयाचें असल्यास, आमच्या वि-
द्वान मंडळींतल्या दाहाबारा गृहस्थांस पांचचार वर्षे इकडच्या शेत-
कींत घालून सर्व माहिती करून द्यावी; मग, त्यांनीं, त्या विषयावरचां
पुस्तकें वाचावीं; नंतर, चीन, जपान इत्यादि देशांत जावें; तेथलीं झाडें-
माडें पाहावीं; त्यांच्या लागवडीची रीति तपासावी; आणि त्यांतलीं को-
णतीं झाडें इकडे चांगलीं होण्यासारखीं आहेत, तीं पाहून इकडे आ-
णून, त्यांची लागवड करावी. तरच खरोखर लाभ होतील.

गरीब शेतकरी लोकांस लबाड सावकार बुडवितात, ह्याकरितां, शे-
तकऱ्यांच्या साहाय्ये सारकारी पेढ्या काढाव्या, अशी खटपट मध्यंतरीं
चालली होती. परंतु, ती तितकीच राहिली. ती कां मागें पडली हें
समजत नाहीं. हिंदुस्थानांत स्त्रिया वैदिणी तयार करण्याच्या अवश्य-
कतेपेशां शेतकऱ्यांकरितां पेढ्या काढण्याची आवश्यकता फार मोठी
आहे. पण तिकडे पाहतो कोण ?

शेतकीस कांहीं शाप आहे कीं काय नकळे. इतर देशांतल्या शे-
तकऱ्यांचीही स्थिति वाईट आहे. हिंडमन हे साहेब म्हणतात कीं “फ्रा-
न्सांत, शेतकऱ्यांची अवस्था शेतांतल्या मजुरांपेशां फार वाईट आहे. आणि
जर्मनांतही अशीच स्थिति आहे, असें व्हेनें ह्या वाईनें समक्ष पाहून
लिहिलें आहे.”

परंतु, इ० स० १७३९ त विलियम गार्डन साहेबानें प्रत्यक्ष पाहून, पहिल्या वाजीराव पेशव्यांच्या राज्याच्या स्थितीविषयीं असें लिहिलें आहे कीं, “ ह्यांच्या राज्यांतल्या शेतकऱ्यांवर सारा फार कमी असल्यामुळे ते सुखी आहेत.” ही गोष्ट आमच्या स्वराज्यकर्त्यांस अत्यंत भ्रूषणावह आहे.

सरकारघाऱ्याच्या संबंधानें आपल्या मुंबईइलाख्याची गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. सन १८४०-५० च्या रिपोर्टांवरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, शेतकरी लोकांच्या सामर्थ्याच्या खोऱ्या कल्पना कलेक्टरांच्या मनांत भरल्यावरून त्यांनीं जबर सारा बसविला होता, आणि तेणेंकरून शेतकरीलोक भुकेवंगाल होऊन पुष्कळ जमिनी ओस पडल्या होत्या. हें सरकारच्या लक्षांत येऊन चुकलें, आणि त्यांनीं पुनः पाहाणी करतेंवेळेंस सरकारचा सारा पुष्कळ कमी करण्याबद्दल हुकूम केला. परंतु सन १८६२-३-४ सालीं अमेरिकेंत जेव्हां युद्ध चालू झालें, तेव्हां इकडच्या धान्यास व कापसास तेजी येऊन शेतकऱ्यांस बराच पैसा मिळाला. हें पाहून व त्या सुमारास कंपनीचें राज्य राणीसरकारांकडे जाऊन खर्च जास्त होऊं लागल्यामुळे, फेर तपासणीच्या वेळेस सरकारानें पुनः सारा वाढविण्यास हुकूम केला, आणि सरासरीनें शेंकडा साठ याप्रमाणें सारा वाढला. इकडे अमेरिकेंतली लढाई बंद होऊन कापसास व धान्यास पूर्वीप्रमाणें हळू हळू मंदाई आली, व पैसा मिळनासा झाला. परंतु इकडे सरकार देणीं वाढलीं. याचा परिणाम, शेंकडां शेतकऱ्यांस त्यांच्या जमिनींतून हांकून घावें लागलें असा झाला. सन १८७३ त गुजराथेंत २५०३५ एकर जमीन ओस पडली. इकडेचे लोक निराश होऊन दंगे होऊं लागले. रावू भांगऱ्या वगैरे लोकांचे सन १८७४तले दंगे याच संबंधाचे होत. या दंग्यांवर एक कमिशन बसलें होतें त्यांत सर अकलंड कालिबहन यांनीं अभिप्राय दिला कीं, दंगे होण्याच्या मुख्य कारणांपैकीं साऱ्याची फेरतपासणीच्यावेळीं झालेली मनस्वी वाढ हें एक आहे.

याप्रमाणें शेतकऱ्यांची कंगाल स्थिति झालेली असतांना १८७६-७७ चा दुष्काळ पडला. अशा स्थितींत लाखां माणसें प्राणास मुकलीं, यांत काय आश्चर्य आहे वरें ?

मुंबईइलाख्याच्या नक्की जमीन महसुलाचे कांहीं आंकडे खाली दिले आहेत:—

वर्ष.	महसूल, रुपये.	वर्ष.	महसूल, रुपये.
१८७८-९	३०२८३५४०	१८८३-८४	३२८३९५७०
१८७९-८०	३२४९०९९०	१८८४-८५	३१८११८१०
१८८०-८१	३०९७८५४०	१८८५-८६	३५१३५९५०
१८८१-८२	३१८०४७६०	१८८६-८७	३५२८८९४०
१८८२-८३	३०४२७३९०	१८८७-८८	३६१५५०००

जमिनदारी व रयतवारी:—आपल्या मुंबई इलाख्यांत बहु-तकडून रयतवारी चालू आहे. कोंकणांतले खोत हे मात्र इकडचे जमीनदार होत. सरकारांत दरसाल ५००००० रुपयांपेक्षा जास्त रकम भरणाऱ्या जमीनदाऱ्या वायव्यप्रांतांत २६१० आहेत आणि त्यांत एकंदर ४४३६ गांवे व जमीन १६९३९६७ एकर आहे; अयोध्येंत तशा जमिनदाऱ्या ४० असून त्यांत एकंदर ७२५२ गांवे व जमीन ५११२२१६ एकर आहे; मद्रास इलाख्यांत तशा जमिनदाऱ्या १५ असून त्यांत गांवे ९४५२ व जमीन ६८९९५२८ एकर आहे.

मीठ.

सर्व लोकांस व जनांवरांस अत्यंत उपयोगी व त्यांच्या आरोग्याशीं अत्यंत निकट संबंध असलेला असा पदार्थ जबर कर वसवून महाग केल्याचें श्रेय इंग्रज सरकारास आहे. इंग्रजी कापडावरची जकात काढण्याची जरूरी मुळांच नव्हती. त्या जकातीमुळे विलायती कापड महाग होतें म्हणून आम्हांस ती जकात नको असें हिंदुस्थानांतल्या लोकांचें म्हणणें कधींही नव्हतें; तरी, केवळ इंग्रज लोकांस खूष करण्याकरितां ती जकात काढून दरसाल कोट दीड कोट रुपयांचें नुकसान करून घेण्यास सरकारानें मागेपुढें पाहिलें नाहीं. परंतु ज्या कराविषयीं सगळ्या हिंदुस्थानाची हाकाटी आहे, तो कर वाढविण्यास सरकारास कांहींच वाटत नाहीं.

एक मण मीठ पिकविण्यास इकडे खर्च सुमारे दोन आणे लागतो; त्या एका मणावर अडीचरूपये कर !! सन १८८१ सालांत लार्ड रिपन यांनीं हा कर आठ आणे कमी केला होता, परंतु, विलायतचा व्यापार वाढविण्याच्या उद्देशानें लार्ड डफरिन यांनीं ब्रह्मदेश घेतला, आणि त्यांत झालेला अतोनात खर्च भरून काढण्याकरितां त्यांनीं सन १८८७-८ त मिठावरचा कर वाढवून हिंदुस्थानच्या लोकांपासून पैसा उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु यामुळें मिठाचा खप कमी झाला आहे; आणि याच्या योगानें मनुष्यांच्या व जनावरांच्या प्रकृतीवर जो अनिष्ट परिणाम झाला असला पाहिजे, त्याचें खापर इंग्रजसरकारच्या डोक्यावर न फोडावें तर कोणाच्या ?

साल.	ब्रिटिशहिंदुस्थानांत किती मण मीठ खपलें.	मुंबई इलाख्यांत किती मण मीठ खपलें.
१८७९-८०	२८७९७९७७	६२२२३३९
१८८०-१	२८६२१०८९	६२४२७३६
१८८१-२	२९६२०७१५	६३०९८०५
१८८२-३	३१०६०६५१	६९२१९७०
१८८३-४	३१५७४४२६	७१५०६४४
१८८४-५	३२५३१०२०	७१६९८९५
१८८५-६	३२०६४८२२	९१४६७५०
१८८६-७	३४०७४०८८	८५१०७९४
१८८७-८	३३२१६६१५	८२६८९१९
१८८८-९	३१३९५०००	६८१५९२२
१८८९-९०	३३०९३०००	७५५१००८

आलीकडे मिठाचा खप थोडा वाढत चालला आहे खरा; तरी, जकात कमी होती तेव्हां ज्या मानानें तो खप वाढत होता, त्या मानानें तो आतां वाढत आहे काय ? तसेंच, सरकार म्हणतें त्याप्रमाणें लोकांस मिठाचा कर जर बिलकुल जाचत नसता, तर, मिठाची माती घेणारांस, मिठाच्या मातीची पुरचुंडी भाजीच्या भांड्यांत घालून भाजीला चव आणणारांस शिक्षा करण्याचा प्रसंग सरकारास आला नसता,

आणखी अशी माती गरीबांनीं घेऊं नये म्हणून पाहान्याकरितां सरकारास जें मोठें खातें ठेवावें लागलें आहे, तें ठेवावें लागलें नसतें.

या मिठावरच्या जकातीमुळें लोकांचें नुकसान झालें आहे, कीं नाहीं तें थोडेंसें कळण्यास आतां येत्यावर्षीं खानेसुमारी व्हावयाची आहे; तिच्यावरून समजलेली लोकसंख्या जागिलें साधन होईल.

अवकारी.

यांत गांजा व दाख यांचा समावेश होतो. यांपासून उत्पन्न पुष्कळ वाढलें आहे व वाढत चाललें आहे. अवकारीव्यवस्थेच्या संबंधानें मि. केन, मि. वाचा, वगैरे गृहस्थांनीं पुष्कळ टीका केल्यावरून सरकारानें नुकताच त्यांस जबाब म्हणून एक मोठा खरीता प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत सरकार म्हणतें कीं, उत्पन्न वाढत चाललें आहे, तें जनसमूह जास्त दाखवाज झाल्यामुळें नव्हे, तर लपून दाख तयार करण्याचा प्रतिबंध केल्यामुळें, दाखवरचा कर एकंदरींत वाढविल्यामुळें, व इंग्रजी शिकलेल्या लोकांत मद्यप्राशनाचा प्रसार होऊन विलायती दाखचा खप जास्त झाल्यामुळें वाढलें आहे.

विलायती दाखवरचा कर सन १८७१ पासून १८७५ पर्यंत दर ग्यालनास ३ रु० होता, सन १८७६ पासून सन १८८६ पर्यंत ४ रु० होता; व १८८६ पासून ५ रुपयांप्रमाणें कर घेतला जात आहे. तरी ती कशी जास्त खपत आहे, तें खालीं दिलेल्या कोष्टकावरून दिसेल:—

वर्ष.	ग्यालन.	कस्टम्सचे उत्पन्न.
१८७०-१	४६१३२३	१८४३०९०
१८७५-६	७०४८७४	२२५६६७०
१८८०-१	८४८२३८	३०७९०५०
१८८५-६	९३६९८४	३६३०७५०
१८८६-७	१०६४३८६	४२९७०८०
१८८७-८	१०८४४८७	४६२९३५०
१८८८-९	१११९३६७	४८६८५४०

म्हणजे, या १८ वर्षांत जकातीचा दर शेंकडा ६६ वाढविला; तरी स्वयं शेंकडा १४२ प्रमाणें वाढून, उत्पन्न शेंकडा १६१ प्रमाणें वाढलें !

मुक्ताच परवां गेल्या एप्रिलच्या आरंभापासून सदरील कर १ रुपया वाढवून ६ रुपये केला आहे.

या आपल्या इलाख्यांतल्या देशी दाखच्या व ताडीच्या दुकानांची संख्या येथें खाली दिली आहे:—

साल	दाखचीं दुकानें.	ताडीचीं दुकानें.
१८७४-५	३८३२	११३७
१८७९-८०	३२९५	५५३
१८८४-५	३४४०	१०७६
१८८५-६	४६६७	१३२६
१८८६-७	३६७७	१२४१
१८८७-८	३३४८	१६८१

मुंबईसरकारचें देशी दाखपासून उत्पन्न किती आहे, तें खालीं जिल्हेवार दाखविलें आहे.

	रु०		रु०
मुंबईशहर.	२१८००००	विजापुर.	१९००००
सुरत.	८४६०००	नाशिक.	१७७०००
ठाणें.	६६१०००	सोलापुर.	१७१०००
खानदेश.	५३१०००	भडोच.	१५५०००
पुणें.	५०००००	अमदाबाद.	१४००००
धारवाड.	४५८०००	सातारा.	१०५०००
बेळगांव.	४३६०००	अहमदनगर.	७००००
कुलाबा.	२९३०००	खेडा.	६१०००
कानडा.	२२२०००	पंचमहाल.	४७०००
रत्नागिरी.	१९८०००	एकूण.	७४४१०००

७. व्यापार.

व्यापार म्हणजे माल विकणें आणि माल विकत घेणें. हा व्यापार हिंदुस्थानांत पूर्वी जो होता, त्यापेक्षां आतां पुष्कळ अधिक झाला

आहे, आणि तो दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे. तो पूर्वीच्या राज्यांत वाढला नाही, आणि आतां वाढत आहे, ह्याचें कारण हें कीं, पूर्वीच्या राज्यांत शांतता कमी असे, आणि तेव्हांच्या राज्यकर्त्यांचें लक्ष व्यापाराकडे नव्हतें. परंतु सध्याच्या राज्यकर्त्यांचें लक्ष व्यापाराकडे फार आहे आणि तसें असणें योग्य आहे. चाळीस पन्नास वर्षांच्या मागे लार्ड मेकाले ह्यांनीं पार्लमेंटामध्ये स्पष्ट झणून दाखविलें कीं, “हिंदुस्थानांतल्या लोकांनीं आमचा राज्याधिकार न मानिला, तरी त्याविषयीं फारशी परवा करण्याचें प्रयोजन नाही; त्यांनीं आमचा माल विकत घेतला ह्याणजे झालें.” एवढा ओढा व्यापाराकडे असल्यावर, आणि राजसत्ता स्वाधीन असल्यावर, समुद्रावरचा व्यापार मोठ्या झपाट्यानें वाढावा, ह्यांत कांहीं नवल नाही. तो कसा वाढत चालला आहे तो पाहा. यांत सोन्यारुप्याचाही समावेश केला आहे.

वर्ष. माल वाहेरून आला, रु०. माल वाहेर गेला, रु०.

१८६०-१	३४१७०७९८०	३४०९०१५४०
१८८०-१	६२१०४९८४०	७६०२१०४३०
१८८३-४	६८१५७२११०	८९१८६३९७०
१८८६-७	७२८३०६७००	९०१९०६३३०
१८८७-८	७८८३०४६८०	९२१४८२७९०

वाहेरचा कांहीं माल हिंदुस्थानच्या बंदरांत येऊन पुनः इराणासारख्या जवळच्या देशांस पाठविला जातो, त्याचीही किंमत वर दिलेल्या आंकड्यांत आली आहे.

या वर दिलेल्या एकंदर आंकड्यांवरून वाहेरच्या देशांशीं आपल्या हिंदुस्थानाचा व्यापार किती झपाट्यानें वाढत आहे तें स्पष्ट आहे. तशीच दुसरी एक गोष्ट लक्षांत येते. ती ही कीं, आयात मालाच्या किंमतीपेक्षां हिंदुस्थानांतून वाहेर जाणाऱ्या मालाची किंमत जास्त होत आहे. असें होणें हें देशास कल्याणकारक आहे, किंवा देशामध्ये जास्त किंमतीचा माल येणें हें कल्याणकारक आहे, या संबंधाचा विचार करितांना, जकातीच्या वगैरे संबधानें आपला देश ग्रेटब्रिटन व ऐ-

रलंड देशांसारखाच आहे झणून, त्या देशांच्या व्यापाराची काय स्थिति आहे तें पाहाणें अवश्य आहे. त्या देशांचे कांहीं वर्षांचे आंकडे येणेप्रमाणें:—

वर्ष.	बाहेरचा माल देशांत खपला—पौंड.	देशांत उत्पन्न झालेला माल बाहेर पाठविला—पौंड.
१८७९	३०५७४०२६९	१९१५३१७५८
१८८२	३४७८२६०५६	२४१४६७१६२
१८८५	३१३६०८७६१	२१३०४४५००
१८८८	३२१९६८५७९	२३३७३३९३७

म्हणजे, ग्रेटब्रिटन व ऐरलंड यांतून दरसाल जो माल बाहेर जातो, त्याच्यापेक्षां कोट्यवधि रुपयांचा जास्त माल त्या देशांत येतो. आणि देशांतून बाहेर पाठविलेल्या एकांदर मालाच्या मोवदला बाहेरचा माल देशांत येतो, हें संपत्तिशास्त्राचें तत्व जर खरें धरलें तर त्या देशांस त्यांच्या व्यापारापासून फार मोठा फायदा होत आहे असें म्हटलें पाहिजे. खरें म्हटलें असतां सर्व देशांचें असेंच होत असलें पाहिजे. कारण व्यापारीलोक माल बाहेर पाठवितात, ते कमी किंमतीचा माल मोवदला मिळावा झणून पाठवीत नाहींत, तर, जास्त किंमतीचा माल येऊन नफा व्हावा म्हणून पाठवितात. बेलजम, डेन्मार्क, फ्रान्स, जर्मनी, ग्रीस, इटली इत्यादि देशांत तयार करून बाहेर पाठविलेला माल व त्या देशांत खपण्याकरितां बाहेरून आणिलेला माल यांच्या किंमतीचे आंकडे जर ताडून पाहिले, तर आयात माला-चाच किंमत जास्त आहे असें दिसून येतें. आणि हिंदुस्थानाचेंही तसेच होत असलें पाहिजे. परंतु हिंदुस्थानाला विलायतेस जो कोट्यवधि रुपयांचा खर्च करावा लागतो, त्यासारखा खर्च दुसऱ्या कोणत्याही देशास करावा लागत नसेल. या खर्चाबद्दल मालाची एक तनसुडीदेखील परत येत नाहीं. शिवाय आमचा माल परदेशांत नेऊन पांचविण्याचां जां साधनें आहेत, तीं सर्व परकीयांच्या हातांत आहेत. म्हणजे समजा, इकडून विलायतेस गेलेलें धान्य मूळ किंमतीच्या दुपटीनें जरी विकत

असलें, तरी या फेरपैकीं बहुतेक भाग आगबोटवाले व रेलवे कंप-
न्या यांच्या पदरांत पडतो. इंग्लंडाची गोष्ट अगदीं उलटी आहे; पेन्स-
नांच्या वगैरे रूपानें कोस्यवधि रुपये अनायासें (कारण हिंदुस्थान का-
बीज करण्यांत इंग्लंडाची एक कवडीही खर्च झालेली नाही) घरांत
येतात, स्वतःच्या सैन्याचा बराच खर्च हिंदुस्थानांतून भागतच असतो,
शिवाय, इंग्रजांनीं बाहेरच्या राष्ट्रांस जे कोस्यवधि रुपये कर्जाऊ दिलेले
आहेत, व जें भांडवल परदेशांत घातलेलें आहे, त्याचें व्याज येतच
असतें.

परंतु याठिकाणां हें सांगितलें पाहिजे कीं, युनैटेड स्टेट्सच्या आयात
व निर्गत मालाचे आंकडे पाहिले तर सन १८८८ शिवाय करून
गेल्या दाहा वर्षांत निर्गतमालाची किंमत जास्त आहे असें दिसतें. या-
वरून असें म्हणावें लागतें कीं, देशांत जास्त किंमतीचा माल येणें चां-
गलें किंवा देशांतून जास्त किंमतीचा माल जाणें चांगलें, याचा विचार
करण्यास हल्लीं मिळतात त्यापेक्षां जास्त तपशीलवार आंकडे मिळाले
पाहिजेत.

निरनिराळ्या देशांचा माल इकडून तिकडे नेण्याचें काम इंग्लिश
तारवें करतात तितकीं दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्रांचीं तारवें करीत नाहीत.
झणून त्यांचें व्यापारी तारवांचें आरमार फारच मोठें झालें आहे. सध्या,
आगबोटी व गलबतें धरून, एकंदर १७७२३ इंग्लिश तारवें व्यापारांत
गुंतलीं आहेत, आणि त्यांवर एकंदर २०२५४३ लोक कामावर आहेत.

हिंदुस्थानाच्या व्यापाराची मुख्य घडामोड इंग्लंडाशीं चालू आहे.
सन १८८७-८ त हिंदुस्थानांतून समुद्रमार्गे सुमारे व्याणव कोटींचा
माल परदेशास गेला, त्यापैकीं सवापस्तीस कोटींचा माल विलाय-
तेस गेला; सवासात कोटींचा फ्रान्सास, साडेचार कोटींचा इटालीस,
तीन कोटींचा वेलजमास, सवातीन कोटींचा ईजिप्तदेशास, पावणेचार
कोटींचा अमेरिकेंतल्या स्वतंत्र संस्थानांत, व तेरा कोटींचा चीनदे-
शास गेला.

बाहेर जाणाऱ्या मालाचें मान कसें वाढत चाललें आहे, तें खालीं
दिलेल्या कांहीं ठोक आंकड्यांवरून दिसून येईल.

जिन्नस.	कितती गेला तें.		जिन्नस.	कितती गेला तें.	
	१८७८-९	१८८७-८		१८७८-९	१८८७-८
	रु०	रु०		रु०	रु०
काफी.	१५४८००००	१५३९००००	कातडीं.	३०९७००००	४८६०००००
चाहा.	३१७००००००	५३०२०००००	शिंंगें.	१३९८००००	१६८१००००
कापूस.	७९१४०००००	१४४१३०००००	सोरा.	३६२०००००	३६४०००००
कापसाचें सूत.	९३७७००००	४१४७०००००	तेलाचीं धान्यें.	४६८२०००००	९३९९०००००
कापसाचें कापड.	१६४४०००००	२७९९०००००	लाख.	३०००००००	५०००००००
नीळ.	२९६००००००	३८९००००००	ताग.	३८००४२६०	६०४०३७९०
तांदूळ.	८९७९०००००	९२९१०००००	तागाचे पदार्थ.	१०९८४३४०	१७४६४०७०
गहू.	५२००००००	५५६२०००००	मसाल्याचे	३९७३६४०	७४३५६३०
अफू.	१२९९४०००००	१००६७०००००	पदार्थ.	२०२२८९०	१६९७२८०
लेंकर.	१११००००००	१४९५५०००००	लेंकरीचे पदार्थ		

व्यापाराच्या संवधानें पुष्कळ माल बाहेर जाणें हें अकल्याणकारक नाही, असें इतर राष्ट्रांच्या स्थितीवरून अनुभवास आलें आहे. ह्याचें उत्तम उदाहरण आखिलिया आहे. हें प्रथम शोधून काढिलें तेव्हां तेथले लोक रानटी होते. शेतकी नव्हती, रस्ते नव्हते, आगगाव्या नव्हत्या, इमारती नव्हत्या, कांहीं नव्हतें. तेथले लोक आपला माल बाहेर पाठवात नसत, आणि बाहेरचा माल आणीत नसत. परंतु आतां तेथें हजारों मैल आगगाडीची सडक आहे, मोठालीं शहरें वसलीं आहेत, व कोठ्यावधि रुपयांची घडामोड इतर देशांशीं चालली आहे. आतां हा देश मूळच्यापेशां दरिद्री झाला आहे असें म्हणावयाचें काय ? नाही; परंतु आतां प्रत्येक मनुष्यास श्रम करून व आपला पैसा उत्पादक कृत्यांकडे लावून त्यांपासून आपणास जास्त सुख करून घेतां येत आहे.

सन १८८७-८ सालीं, समुद्रमार्गे, एकंदर सुमारे शहात्तर कोटि रुपयांचा माल हिंदुस्थानांत आला. पैकीं छप्पन कोटि सत्याऐशीं लक्षांचा माल एकट्या विलायतेहून आला; व मारिशस बेटांतून दीड कोटींचा, अमेरिकेंतल्या स्वतंत्र संस्थानांतून दोन कोटींचा, चीनदेशांतून पांच कोटींचा, व सुमात्रा वगैरे बेटांतून सवादाने कोटींचा माल आला.

या आयात मालाचें मान कसें वाढलें आहे तें खालीं दिलेल्या को-ष्टकावरून समजण्यांत येईल:—

जिन्नस.	१८७८-९	१८८७-८
	रु०	रु०
कापसाचें कापड.	१४१२६७८४०	२३९२४४६७०
सूत.	२७७९७७२०	३५८१९०६०
दगडीकोळसा, कोक वगैरे.	८८९४७७०	१६६३९११०
पुस्तकें, कागद व स्टेशनरी.	५११७२८०	८१९१४५०
औषधे.	२७७४६३०	३३७६७७०
रंग.	९६३७७०	३८१४५५०
कांच.	३१८७०४०	५७८९५९०
यंत्रे.	८६३४५५०	१८००२१८०
लोखंड.	१४४६०१५०	२४४७३९५०
तांबें.	१२८४१६९०	२००१९२८०
तेलें.	३६९८६५०	१४८६७९००
रेशमी कापड.	९२४०४४०	१७४३८१८०
साखर.	१४८०८८१०	२११३६१७०
चाहा.	१३०५२८०	२६०४१८०
छऱ्या.	२३७९५८०	३७१३०००
लोकरीचें कापड.	८७८०४२०	१७१५७५५०

वर दिलेल्या आंकड्यांवरून, आयात मालाच्या किंमतीची कल्पना होते; परंतु त्यांचें परिमाण कसे वाढत चाललें आहे तें समजत नाहीं. म्हणून खालीं कांहीं ठोक आंकडे दिले आहेत—

जिन्नस.	१८७८-९	१८८७-८
कोळसा, कोक, वगैरे कापसाचें सूत.	पावणेपांच लक्ष टन. तीन कोटि एकतीस लक्ष पौंड.	साडेआठ लक्ष टन. पांच कोटि पंधरा लक्ष पौंड.
„ कापड.	एक अब्ज पावणेतेरा कोटि यार्ड.	एक अब्ज त्र्यायशीं कोटि यार्ड.
कांच.	पावणे सत्तावीस लक्ष चौरस फूट.	पावणे साठ लक्ष चौरस फूट.
दारू. लॉकरीचें कापड.	साडे बावीस लक्ष ग्या०. शाहात्तर लक्ष यार्ड.	छत्तीस लक्ष ग्यालन. एक कोटि अडतीस लक्ष यार्ड.
लॉकर.	सवा सत्तावीस लक्ष पौंड.	पावणे पस्तीस लक्ष पौंड.
शाली. लोखंड.	सवा चार लक्ष. एक लक्ष अठरा हजार टन.	पांच लक्ष पंधरा हजार. दोन लक्ष सोळा हजार टन.
केरोसीन.	७९-८० सालीं पांसष्ट लक्ष ग्यालन.	तीन कोटि ग्यालन.
मीठ.	पावणे तीन लक्ष टन.	सवाचार लक्ष टन.
कच्चे रेशीम.	अठरा लक्ष पौंड.	सव्वीस लक्ष पौंड.
रेशमी कापड.	पावणे एकुण नव्वद लक्ष यार्ड.	दीड कोटि यार्ड.
मसाल्याचे पदार्थ.	साडे तीन कोटि पौंड.	चार कोटि पौंड.
माखर.	सवानऊ लक्ष हंड्रेडवेट.	अठरा लक्ष हंड्रेडवेट.
चाहा.	अठरा लक्ष पौंड.	छत्तीस लक्ष पौंड.

हिंदुस्थान हें एक फार मोठें गिन्हार्डक इंग्लंडाला सांपडलें आहे. आणि त्याच्या योगानें इंग्लंडास लाखों रुपये मिळत आहेत. आणखी हा पर्याय दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे असें दिसतें. रानसम साहेब झणतात की, “गेल्या पांच वर्षांत विलायती वूट हिंदुस्थानांत पहिल्याच्या दुप्पट खपूं लागले आहेत.” हें मान जर वाढत चाललें तर शेवटीं होणार तरी काय ?

आमच्या देशाचा व्यापार फार मोठा आहे, असें पुष्कळ लोकांच्या बोलण्यांत येतें. परंतु, इतर देशांच्या व्यापाराच्या मानानें पाहिलें असतां, त्याची अवस्था वाईट आहे, असें दिसतें. त्याचें सरासरी मान असें:—

	पौ.	शि.	पे.
हालंड ह्याच्या व्यापाराचें सरासरी दरमाणशीं मान	३०	२	० पडतें.
बेल्जम	२१	१	० —.
ग्रेटब्रिटन	१६	०	० —.
फ्रान्स	९	०	० —.
जर्मनी	७	०	० —.
रशिया	१	१०	० —.
आणि हिंदुस्थान	०	१०	० —.

ह्यावरून एक गोष्ट लक्षांत ठेवावी. ती ही कीं, आपल्या ह्या देशाचा व्यापार जरी आपणांस एवढा मोठा दिसत आहे, तरी तो इतर राष्ट्रांच्या मानानें अगदीं लहान आहे. आतां, हा व्यापार वाढविण्यास सरकारानें व लोकांनींही प्रयत्न केला पाहिजे. मॉन्चेस्टरच्या व्यापाऱ्यांच्या केवळ आपलपोक्या ओरडीस भिऊन सरकारानें कारखान्यांच्या कामांत विनाकारण प्रतिबंध आणूंआम्हो दु, आस्ट्रेलिया, कानडा, वगैरे इंग्लंडांतल्या ताब्यांतील देशांनीं आपले कारखाने चांगले चालण्याकरितां आयात मालावर जबर जवळत बसवावी, आणि आमच्या सरकाराचें निराश्रित हिंदुस्थानाची आयात मालावरची जकात काढून, मिठासारख्या अत्यंत आवश्यक पदार्थांवरची जकात वाढवावी, हें त्या सरकारास शोभतें

काय ? महाबळेश्वरचे धावडी लोक तेथें लोखंड काढून उत्तम प्रकारचे तवे करित असत हें पाहून सर रिचर्ड टेंपल यांचें डोकें उठून त्यांनी त्या उद्योगास आडकाठी आणिली. याच रीतीनें उद्योगास आश्रय द्यावा याचा काय ? सरकारानें असें करूं नये. शिवाय त्यांनीं निरनिराळ्या प्रकारचे धंदे शिकण्याकरितां लोक बाहेर देशीं पाठविले पाहिजेत.

लोकांनींही आपलें लक्ष उद्योगाकडे जास्त लाविलें पाहिजे. उत्तम प्रकारचा कापूस पिकवून विलायतेसारखें तलम कापड काढण्याचा, चहाची, काफीची वगैरे लागवड करण्याचा, कांच काम, घड्याळें व इतर यंत्रें तयार करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. असा उद्योग पार्शी व भाटे लोकांनीं बराच चालविला आहे, त्यांचें अनुकरण इतरांनीं केले पाहिजे. सोन्यारुप्याचा खप हिंदुस्थानांत फारच आहे; बाहेर देशांतून दरसाल येणाऱ्या एकंदर सोन्यारुप्याचें मान हिंदुस्थांतल्या प्रत्येक मनुष्यास सुमारें आठ आणे वसतें; आणि विलायतेतल्या प्रत्येक मनुष्यास केवळ पांच आणे वसतें ! ! आणि उत्पन्न पाहिलें तर या देशांत प्रत्येक मनुष्याचें उत्पन्न सत्तावीस रुपये आहे, आणि विलायतेतल्या प्रत्येक मनुष्याचें उत्पन्न तीनशें तीस रुपयांचें आहे ! ! यावरून, आम्ही पैसा व्यापाराकडे न लावतां सोन्यारुप्यांत फार गुंतवून ठेवितों हें उघड आहे.

कापसाच्या गिरण्या.

आपल्या हिंदुस्थानांत जे नवीन कारखाने चालू झाले आहेत त्यांत कापसाच्या गिरण्या प्रमुख होत. चाहा, नीळ, काफी इत्यादिकांचे कारखान्यांची पुष्कळ भरभराट आहे, परंतु ते कारखाने बहुतकरून सर्व परकीयांच्या हातांत आहेत. कापसाच्या गिरण्या मात्र वऱ्याच आमच्या लोकांच्या हातीं आहेत. सगळ्या हिंदुस्थानांत एकंदर ११४ कापसाच्या गिरण्या आहेत; त्यांत एकंदर २४८८८५१ चात्या व १९४९६ माग आहेत आणि एकंदर ^{द लक्ष} लोक कामावर आहेत. गेल्या वर्षी त्यांत एकंदर ^{एक लाख अडता} हजार टन कापूस खपला. या गिरण्यांत तम्बूझालेल्या सुताचा ^{कापडाचा विशेष खप} हिंदुस्थानांत नसून चिन, जपान, आफ्रिकेच्या ^{पूर्व किनारा येथें होत} असतो. झणून, या उद्योगाची शाश्वती सांगतां येत नाही.

वर सांगितलेल्या ११४ गिरण्यांपैकीं ५२ मुंबई वेटांत आहेत; त्यांत १४५७०१५ चात्या व १२७५२ माग चालू असून ४७७८९ लोक कामावर आहेत. शिवाय नवीन ९ गिरण्यांचें काम अजून पुरें झालेलें नाहीं. मुंबई वेटव्यतिरिक्त वाकीच्या मुंबई इलाख्यांत २२, वऱ्हाडमध्ये २, मध्य प्रांतांत ३, निजामशाहींत २, मध्यहिंदुस्थानांत १, बंगाल्यांत ६, वायव्य प्रांतांत ५, मद्रास इलाख्यांत ९, त्रावणकोरांत १, छैसुरांत २, आणि पांडिचेरींत १, येणें प्रमाणें कापसाच्या गिरण्या आहेत.

सगळ्या हिंदुस्थानांत सन १८७६ सालीं ४७ गिरण्या होत्या, त्या १८८० सालीं ५६ झाल्या, त्या १८८५ सालीं ७९ व १८८८ सालीं ११४ झाल्या.

मुंबई इलाख्यांत कापसाच्या गिरण्या सन १८६९ पर्यंत १३ होत्या, त्या सन १८७२ त १९, सन १८७५ त ३६, सन १८८३ त ५१, व सन १८८८ त ७४ झाल्या.

या संबंधानें, विलायतेंतल्या सुताच्या व कापडाच्या गिरण्यांचे कांहीं आंकडे दिले असतां तुलना करण्यास बरें पडेल. झणून ते आंकडे देतो. ग्रेट ब्रिटन व आयर्लंड हीं मिळून अशा एकंदर ७४६५ गिरण्या आहेत. त्यांत एकंदर ५३०८०११२ चात्या असून, ७७३७०४ माग आहेत, आणि स्त्रीपुरुष मिळून १०३४९११ लोक कामावर असतात. तिकडे एक स्त्री सहा माग चालविते, आणि आमच्याकडे एक पुरुष फक्त दोन माग चालवितो !

जाईटस्टाक कंपनी.

लहान लहान पुष्कळ भांडवलें एके ठिकाणीं करून एक मोठें भांडवल उभारण्याची कल्पना आतां लोकांत बरीच पसरत चालली आहे, तरी या कल्पनेचा आम्हां दक्षिणात्यांवर अजून चांगलासा परिणाम झालेला दिसत नाहीं.

याप्रमाणें अनेक भांडवलें एके ठिकाणीं करून स्थापिलेल्या मंडळ्यांपैकीं ज्यांस कंपनीच्या आक्टावरहुकूम रजिस्टर केलें आहे, त्यांची संख्या सगळ्या हिंदुस्थानाची मिळून सन १८८८-९ सालीं ८९५ होती,

आणि त्यांत एकंदर भांडवल २२९९७५०७७ रु० गुंतलेले होते. या ८९५ मंडळ्यांपैकी २३४ बंगाल्यांत, २२३ मुंबई इलाख्यांत, २६६ मद्रास इलाख्यांत, व बाकीच्या पंजाब, आसाम, वगैरे प्रांतांत होत्या. ह्यणजे, मंडळ्यांच्या संख्येच्या मानानें मद्रास इलाखा पहिला येतो, आणि बंगाला दुसरा येऊन मुंबई तिसरी येते. परंतु भांडवलाच्या मानानें अनुक्रम वेगळाच लागतो:—

इलाखा.	भांडवल रु०.
मुंबई.	९८७४३३८२
बंगाला.	९७७८७०६८
मद्रास.	१६७९०३५८

या रजिस्टर केलेल्या मंडळ्यांचे वर्ग धंद्यांप्रमाणें केले असतां या गोष्टी दिसून येतात:— **पेढ्या** व पैसा कर्जाक देणाऱ्या कंपन्या ३१४ आहेत, व त्यांचें भांडवल सवातीन कोटि रुपयांचें आहे. **विम्याच्या** मंडळ्या १७ असून त्यांचें भांडवल साडे एकवीस लाखांचें आहे. **कोऑपरेटिव मंडळ्या** सगळ्या वीस आहेत. या मंडळ्यांची संख्या हिंदुस्थानास फारच लहान आहे. अशा मंडळ्यांच्या योगानें अगदीं गरीब लोकांस आपली दीडकीदुगाणी व्यापारांत घालण्यास मार्ग सांपडतो, आणि त्यांस माल चांगला मिळून त्यांचें हित होतें. युरोपांत आशा लहान लहान मंडळ्या असंख्य असून त्यांपासून तिकडच्या गरीब लोकांचा फार नफा होत आहे. रजिस्टर केलेल्या **कापसाच्या गिरण्या** ५८ आहेत, व त्यांचें भांडवल सुमारे चार कोट रुपयांचें आहे. **चाहाची** लागवड करणाऱ्या मंडळ्या १२९ असून त्यांचें भांडवल सुमारे साडे तीन कोटि रुपयांचें आहे; **काफी** व **सिकोना**, ह्यांच्या ७ असून भांडवल ५ लाख आहे; व या दोन्ही बहुतकरून युरोपियन लोकांच्या हातांत आहेत. बाकी **खाणकामाच्या** २०, **वर्पाच्या** १३, व **साखरेची** १ अशा रजिस्टर केलेल्या मंडळ्या आहेत.

जाइंट स्टॉक मंडळ्यांची संख्या येणेंप्रमाणें वाढली आहे:—इ०स०

१८८०-८१ त ४७५ होती, ती १८८४-५ त ९६ झाली; नंतर १८८६-७ मध्ये ८८८ होऊन १८८८-९ साली ८९५ झाली आहे. सुधारणा पुष्कळ झाली आहे, परंतु आणखी व्हावयास पाहिजे आहे. एतद्देशीय लोकांच्या मंडळ्या जास्त निघाल्या पाहिजेत.

८. दारिद्र्य.

हिंदुस्थानांतले लोक फार गरीब आहेत. त्यांचे वार्षिक उत्पन्न, सरासरीच्या मानाने फार कमी आहे. ते इतर देशापेक्षा किती कमी आहे ते पाहा:—

	पो.	शि.	पे.	
ग्रेट ब्रिटन ह्यांत दरमाणसाचे सारासरीचे उत्पन्न	३३	१०	४	आहे.
हालंड	२६	१	२	—.
फ्रान्स	२३	१	०	—.
डेनमार्क	२२	१	६	—.
बेल्जम	२१	३	४	—.
जर्मनी	१८	१४	६	—.
स्वीडन व नार्वे....	१६	३	१	—.
आश्रिया	११	१५	८	—.
रशिया	७	१८	०	—.
तुर्कस्थान	४	०	०	—.
आणि हिंदुस्थान	२	०	०	—.

ह्यावरून, आपला देश उत्पन्नाच्या मानाने फार कमी आहे, हे स्पष्ट दिसून येईल.

ह्यांत एक गोष्ट विसरतां कामास नये. ती ही कीं, ही जी सरासरी काढिली आहे, ती आलीकडची आहे; म्हणजे, परदेशाच्या लोकांचा व्यापार ह्या देशांत वाहून आमच्या लोकांचा व्यापार बसल्यावरची आहे. हीच सरासरी, त्या वेळेच्या आधीं, ह्यापेक्षा पुष्कळ चांगली निघाली असती.

९. विद्याभ्यास.

हिंदुस्थानांतल्या लोकांच्या विद्याभ्यासाविषयीं फार हाल आहेत.
पहा:—

	पी.	शि.	पे.	
आखिलियांतल्या प्रत्येक वि- द्यार्थ्यावर दरसाल...	५	८	०	खर्च होतो.
ग्रेटब्रिटनांतल्या	१	१७	०	—.
अमेरिकेंतल्या स्वतंत्र सं०...	१	१५	०	—.
रशियांतल्या	०	१७	०	—.
फ्रान्सांतल्या	०	१२	०	—.
आणि हिंदुस्थानांतल्या	०	१	३	—.

आणखी लोकसंख्येच्या मानानें आमच्या देशांत विद्याभ्यास किती
कमी आहे, हें पहा:—

देश.	लोकसंख्या.	प्राथमिक शिक्ष- णाच्या शाळा.	विद्यार्थी.
ग्रेटब्रिटन.	२९७१००१५	२२२६५	४०१९११६
फ्रान्स.	३८२१८९०३	८५०८७	६२६५५८९*
जर्मनी	४६८५५७०४	५७४००	७१०००००
अमेरिकेंतलीं स्व- तंत्र संस्थानें.	५०४९७०५७	...	११८०५६६०
जपान.	३८५०७१७७	२८५५६	२८०२६३९
बेल्जम.	५९७४७४३	६४०४	६९५१७३
हिंदुस्थान.	२५३९८२५९५	११०२९१	६०३१०३१

* ह्यांतले २३९८०३६ इतके विद्यार्थी नादार—फी न देतां शिकत आ-
हेत. आणखी हिंदुस्थानांत शेंकडा पांच विद्यार्थ्यांस फुकट शिकवितात !!

युरोपांतील कांहीं देशांतल्या मुलांपैकीं शेंकडा किती मुलें शाळेंत जात असतात हें दर्शविण्यास कोष्टक खालीं दिलें आहे:—

देश.	शेंकडा.	देश.	शेंकडा.
ग्रेटब्रिटन.	९०	आस्ट्रिया-हंगारी.	८५.६
फ्रान्स.	१००	डेन्मार्क.	७४
स्वित्सर्लंड.	१००	पोर्तुगाल.	४२.४
जर्मनी.	९४.५	रशिया.	१३.१
बेलजम.	७४.९	स्पेन.	६२
स्वीडन.	९४		
नावे.	९३.३		

आणि हिंदुस्थानांत शेंकडा १०.६ मुलें शिकत असतात !!

आणखी दुसरें पाहा. लिहिणें वाचणें शिकविण्याविषयीं.—

इंग्लंडांत सक्ती आहे; गरीबांच्या मुलांस पैसा पडत नाहीं.

फ्रान्सांत सक्ती आहे; पैसा पडत नाहीं.

स्वित्सर्लंडांत सक्ती आहे; पैसा पडत नाहीं.

जर्मनींत सक्ती आहे; पैसा पडत नाहीं.

आस्त्रियांत सक्ती आहे; गरीबांस पैसा पडत नाहीं.

बेलजमांत सक्ती नाहीं; पैसा पडत नाहीं.

इटालींत सक्ती आहे; पैसा पडत नाहीं.

हिंदुस्थानांत सक्ती नाहीं; पैशाशिवाय शिकवीत नाहींत.

खालीं, ब्रिटिश हिंदुस्थानांत शिक्षणाकरितां होणाऱ्या खर्चाचे व फीच्या उत्पन्नाचे कांहीं आंकडे दिले आहेत.

साल.	सरकारकडून झालेला खर्च रु.	लोकलफंडांतून वगैरे झालेला खर्च रु.	म्युनिसिपालि- त्यांनी दिलेला पैसा रु.	फीचें उत्पन्न.
१८७९-८०	७०३४७४५	२३७४३८२	३६०४८४	३१७८१७१
१८८२-३	७४०१२६६	३४७३७६४	६३९५६०	५१६९२५०
१८८५-६	८०५०१९९	३७०६२५१	११४४६६१	६३७६७२२
१८८६-७	८६२८७१६	३७२३२५८	१२१९९८९	६६३६८८६
१८८७-८	७३६९५५३	४६४६६१५	१३०९४६६	७३३४४६१

यांवरून एकंदरीनें पाहतां असें दिसून येईल कीं, सरकारच्या एकंदर उत्पन्नाच्या वाढीच्या प्रमाणानें शिक्षणावर केलेला खर्च वाढत गेलेला नाही, परंतु स्थानिक करांचा व म्युनिसिपालिच्यांचा मात्र पैसा शिक्षणाकडे विलक्षण चढत्यामानानें खरचिला जात आहे. फीचें उत्पन्न गेल्या दाहा वर्षांत **दुपटीपेक्षां जास्त** वाढलें आहे, हें सरकारास भ्रूषणावह व लोकांस हितावह आहे काय ?

प्राथमिक शिक्षणाच्या खर्चाचें सगळें ओझे सरकारानें लोकलफंड आणि म्युनिसिपालिच्या त्यांजवर घातलें आहे; आणि हायस्कुलेंही कोणातरी मंडळ्यांच्या गळ्यांत अडकविण्याचा विचार चालला आहे. त्याच्या योगानें लोकांच्या मनांत असें आलें आहे कीं, हिंदुस्थानचे लोक विद्या शिकून उद्धट झाले आहेत, झणून एकदांची विद्या बंद करावयाची, असें सरकारानें मनांत आणिलें आहे. पण तें खरें नाही.

अशी जर स्थिति आहे, तर, विद्येनें आपला देश मागे असावा, त्यांत आश्चर्य तें कोणतें आहे ? बरें; विद्या शिकण्याची लोकांत इच्छा नाही, असें नाही. इजुकेशनल कमिश्नाच्या रिपोर्टांत साफ असें म्हटलें आहे कीं, “सरकारास खर्चास जर आणखी पैसा असता, तर, एक्या मुंबईइलास्यांत, आज ५०००० नवीं मुलें शाळांत येण्यास तयार आहेत.” म्हणजे, इतकी मंडळी शिकायास तयार असून त्यांस शिकवायास कोणी नाही, म्हणून ती अज्ञानांत राहिली आहे. त्याचा विचार सरकारानें—किंवा समजदार लोकांनीं अवश्य केला पाहिजे.

वरची माहिती सगळ्या ब्रिटिश हिंदुस्थानची झाली. मुंबईइलाख्याची माहिती खाली लिहिल्याप्रमाणे आहे:—

साल.	सरकाराकडून झालेला खर्च रु.	लोकल फंडांतून झालेला खर्च रु.	म्युनिसिपलित्यांनी दिलेला पैसा. रु.	फीचें उत्पन्न रु.	वर्गण्या, देणग्या, कर.	एकूण.
१८७९-८०	११०२६३०	६०१३८	७१७९५	२८३६१०	९९००७९	३१३८२५२
१८८२-३	१२३१४४५	८६५२२७	९१५०३	६२७०६९	९९५९७८	३८११२२२
१८८५-६	१४०९१३८	६८५१५३	२४१९९९	९१२०१३	१२६८८४८	४५१७१५१
१८८६-७	१७८८८९१	७०५३७८	२१३८२५	९५१३७६	१३३६५००	४९९५९७०
१८८७-८	१६२०१०७	८२०८५५	२७८००८	१०७५०२५	१४१९९९२५	५२१३९२०
१८८८-९	१६५२९१६	८५३४६३	३०५२९१	११५४२८३	१४८७३८४	५४५३३२८

शिक्षणावर होणाऱ्या एकंदर खर्चावरून जर मुख्य इलाख्यांचा अ-

नुक्रम लाविला, तर बंगाला पहिला येतो, मुंबई इलाखा दुसरा येतो, मद्रास इलाखा तिसरा, वायव्यप्रांत चवथा, व पंजाब पांचवा येतो.

हिंदुस्थानांत एकंदर पांच विश्वविद्यालये आहेत; त्यांपैकी कलकत्ता, मद्रास व मुंबई विश्वविद्यालये जुनीं असून पंजाब व अलाहाबाद विश्वविद्यालये नवीन आहेत.

सन १८७८-९ पासून ते १८८७-८ या दाहा वर्षांत एकंदर किती उमेदवार पास झाले त्याची माहिती खाली दिली आहे:—

विश्वविद्यालय.	प्रवेशपरीक्षा.	बी.ए.	एम.ए.	कायदा.	वैद्यकी.	एंजिनिअ- रिंग.
मुंबई.	५७१२	११६९	४१	१४५	७०३	३०३
मद्रास.	१४९५१	२०५५	४२	२०७	२९५	३३
कलकत्ता.	११७६८	१८४२	३३९	७८३	३७७	४०

१० सैन्य.

हिंदुस्थानांतलें सैन्य मोठें आहे. त्यांत मुख्य प्रकार दोन; गोरें आणि काळें. तें कसें कमजास्त होत चाललें आहे पहा:—

गोरें.	काळें.	एकूण.	खर्च रु०
इ०स०१८५०त.४९२८०.	२२८४४८.	२७७७२८.	११३९००००००
इ०स०१८८३त.६३०७१.	१२७४०५.	१९०४७६.	१७४४००००००.
इ०स०१८८८त.७३५५२.	१४५१७७.	२०८०७४.	२०१९१०००००.

बंड होण्याच्या आधीं काळें सैन्य पुष्कळ होतें, आणि गोरें थोडें होतें; पण बंड झाल्यापासून तें मान अगदीं उलटें करून टाकिलें आहे. एकंदरीच्या मानानें मागच्या तेतीस वर्षांत सैन्य कमी झालें आहे, पण अलीकडच्या पांच वर्षांत वाढलें आहे. सध्या दाहा हजार गोरें सैन्य आणि वीस हजार काळें सैन्य केवळ अफगाणिस्थानाच्या व रशियाच्या भयास्तव ठेविलें आहे.

म्यागझीन रैफल म्हणून एक नवीन बंदूक निघाली आहे, तिनें एकसारख्या एकामागून एक अशा दाहा गोळ्या सोडितां येतात. तशा बंदुका आतां इकडच्या गोऱ्या शिपायांस देत आहेत. त्या काळ्या सैन्यास देण्याचा विचार नाही.

काळ्या लोकांवर सरकाराचा विश्वास नाही, म्हणून त्यांस सैन्यांतल्या मोठमोठ्या जागा मिळत नाहीत. डाक्टर मर्बक म्हणतात कीं, “काळ्या लोकांस लष्करी काम येथें शिकवावें, किंवा तें शिकण्यास विलायतेस पाठवावें. विलायतेतल्या सैन्यशाळांत काळे लोक गेल्यानें दोन तीन लाभ होतील.

१. इंग्लिश राज्याचें सैन्यबळ कळेल, आणि त्यांस बंड वगैरे करण्याची इच्छा होणार नाही.

२. इंग्लिश कामदारांवर त्यांची निष्ठा विशेष वसेल, आणि ते त्यांस आपलेसे वाटूं लागतील.

३. त्यांचीं मनें प्रशस्त होतील, आणि त्यांस इंग्लिश लोकांच्या मंडळींत मिसळून राहण्याची योग्यता प्राप्त होईल.”

हें पुष्कळ अशीं खरें आहे. तें सरकारानें अवश्य करावें,

इ० स० १८५७ त बंड झालें, तेव्हां इंग्लिश सरकारानें हिंदुस्थानांतल्या सगळ्या प्रजेचीं सगळीं हत्यारें घेतलीं. असा प्रकार पूर्वी कधीं कोठें झालेला नव्हता. असो. अशीं हत्यारें घेतल्यामुळें, हिंदुस्थानांतल्या सर्व लोकांचा अत्यंत अपमान झाला आहे, आणि त्यांस स्वसंरक्षणाची मोठी पंचाईत पडली आहे. हत्यारें नसल्यामुळें ब्रिटिश हिंदुस्थानांत माणसांचा व गुरांचा कसा संहार चालला आहे तें खाली दिलेल्या कोष्टकावरून दिसेल—

वर्ष.	माणसें.			गुरें.		
	जनावरां- कडून.	सर्पाक- डून.	एकूण.	जनावरां- कडून.	सर्पाक- डून.	एकूण.
१८७९	२९२४	१७३८६	२०३१२	५३१३४	१८७८	५५०१२
१८८७	२६०८	१९७४०	२२३८४	६६१२४	२७१६	६८८४०

पुष्कळ लोकांचें म्हणणें असें आहे कीं, रयतेजवळ हत्यारें असतीं, तर सिंहव्याघ्रांकडून इतकीं माणसें व गुरें मेलीं नसतीं. तें खरें आहे.

हिंदुस्थानावर जर परचक्र आलें, तर लष्करी शिपाई लढण्याच्या कामांत गुंततील, आणि व्हालंटियर लोक युरोपियन बायकामुलांचें संर-

क्षण करितील. आणि मग आमच्या गरीब बापड्या लोकांचें काय व्हा-
वयाचें ? कांहीं कां होईना त्यांची सरकाराला कोठें काळजी आहे ?

इंग्लिश सरकारानें प्रजेस शस्त्रें घेऊं द्यावीं. कांहीं भय नाहीं.
मुसलमानी राज्यांत धर्मादिकांच्या संबंधानें एवढाले जुलूम होत असत,
तरी देखील जर आम्हां बंड केलें नाहीं, तर, तसा जुलुमाचा प्रकार
ह्या राज्यांत काहींएक नसतां, असल्या सुखदायक राज्यावर आम्ही
उठूं, हें होईल तरी कसें ? विश्वास ही एक अजब चीज आहे. तिचा
उपयोग सरकारानें करून पहावा.

११. सरकारी नौकऱ्या.

ह्या नौकऱ्यांकडे पुष्कळ पैसा उडतो; आणि त्यांतला बहुतेक पैसा
युरोपियन लोकांच्या घरांत जातो.

सरकारी नौकऱ्यांच्या संबंधानें महाराणी साहेबांच्या सन १८५८
सालच्या जाहिरनाम्यांत म्हटलें आहे कीं, “आमची अशी आज्ञा आहे
कीं, आमच्या रयत लोकांपैकीं जे कोणी विद्येनें, हुशारीनें व प्रामाणिक-
पणानें जीं जीं कामें यथास्थितपणें चालविण्यास लायक असतील, तीं
तीं कामें, सवड असेल त्याप्रमाणें, विनदिकत व निःपक्षपातानें त्या लो-
कांस ज्ञात किंवा धर्म मनांत न आणतां द्यावीं.” तसें व्हावें.

डिग्वी ह्या साहेबांनीं म्हटलें आहे कीं, “पगार आणि पेनशनें ह्यांजकडे
एकंदर दरसाल १४०००००००० रुपये उडतात. त्यांतले, हिंदुस्थानच्या
लोकांच्या घरांत फारच थोडे जातात. जमिनीपासून जें उत्पन्न सरका-
रास होतें, तें बहुतेक सगळें इकडे जातें.”

हिंदुस्थानांतल्या सरकारी कामदारांस जे पगार मिळतात, त्यांच्या वां-
टणीचा तपशील कितीएक वर्षांमागे ब्रिट साहेबांनीं मोठ्या प्रयत्नानें मि-
ळविला होता. तो असाः—

दरसाल पगार रु०.	युरोपियन.	युरेजियन.	आमचे लोक.
१००० पासून २४९० पर्यंत.	१८८७	१०२१	५९५४
२५०० पासून ४९९० पर्यंत.	१३६६	५३५	१२८६
५००० पासून ९९९० पर्यंत.	२०३६	१३९	३०३

के. प्रभाकर... रा. देवि... १९९९... १९९९... ३१६२१.६२७... ३२३५२

१०००० पासून १९९९० पर्यंत.	१०५२	१८	५८
२०००० पासून २९९९० पर्यंत.	३६०	२	०
३०००० पासून ३९९९० पर्यंत.	१३५	०	०
४०००० पासून ४९९९० पर्यंत.	४७	०	०
५०००० पासून ५९९९० पर्यंत.	२४	०	०
६०००० पासून ७९९९० पर्यंत.	८	०	०
८०००० पेशां अधिक	१२	०	०

ह्यावखून सहज लक्षांत येईल कीं, ६,९२७ गोरे लोकांस ७,३३, ६७,९९० रुपये पगार मिळतो; आणि ७,६०१ आमच्या लोकांस २४,८२,९२९ रुपये पगार मिळतो. आणखी पगाराचें मान जसजसें वाढत जातें, तसतशी आमच्या लोकांची संख्या कमी कमी होत जाते, हेंही सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. हें इतर खात्यांविषयीं झालें.

आतां, सर्वांत मोठ्या खर्चाचें खातें म्हटलें म्हणजे लष्करी खातें. त्यांतल्या पगारांची वांटणी कशी आहे ती पाहा.

दरसाल पगार रु०.	युरोपियन.	युरोजियन.	आमचे लो.
१००० पासून २४९० पर्यंत,	११२२	१७३	१३६५
२५०० पासून ४९९० पर्यंत.	१४२४	६२	२११
५००० पासून ९९९० पर्यंत.	१७३१	१७	१०
१०००० पासून १९९९० पर्यंत.	११६७	१	०
२०००० पासून २९९९० पर्यंत.	१०७	१	०
३०००० पासून ३९९९० पर्यंत.	२३	०	०
४०००० पासून ४९९९० पर्यंत.	६	०	०
५०००० पासून ७९९९० पर्यंत.	८	०	०
८०००० पेशां अधिक	१	०	०

जमाबंदीच्या खात्यांत इ० स० १८७० ह्या वर्षी जो पैसा पगाराकडे लागला, त्याचें सरासरीचें स्थूलमान काढिलें तर असें निघतें कीं, तेव्हां त्या खात्यांत लहानमोठे एकंदर १०९९ युरोपियन लोक होते; आणि त्यांतल्या प्रत्येकास पगार सरासरीनें ८३९० रुपये पडला; आणि त्या खात्यांत आमचे लोक एकंदर २९२८२ होते; त्यांतल्या प्रत्येकास सरा-

सरीनें पगार ३३० रुपये पडला. किंवा स्थूलमान म्हटलें म्हणजे, आमच्या २६ लोकांस, एक युरोपियन पडला; म्हणजे आमच्या सव्वीस लोकांचा पगार एका युरोपियनास लागला !

इकडे चाकऱ्या करून सुमारे आठ हजार साहेब लोक विलायतेस जाऊन राहिले आहेत. त्यांत हिंदुस्थानाच्या उत्पन्नांतून दरसाल ३५०८५९३० रुपये पावते होतात. शिवाय हिंदुस्थानाचा राज्यकारभार पाहायास सेक्रेटरी आफ् स्टेट फार इंडिया म्हणून एक अधिकारी विलायतेस आहे. त्याच्या कचेरीकडे दरसाल तेवीस लक्ष रुपये खर्चतात. शिवाय दाखगोळा वगैरे लष्करी सामान इकडे येतें; ह्या सगळ्या बाबी मिळून विलायतेस दरसाल सोळा कोटि रुपये जातात; आणि इतकी रकम पाठविण्यास चार कोटि रुपये हुंडणावळ पडते. कोटींशिवाय बोलणें नाहीं !!

हिंदुस्थानांत जे गोरे लोक सरकारी कामावर येतात, त्यांस ख्रिस्ती धर्माचा बोध करण्यास वेगळें ख्रिस्ती धर्मखातें आहे. त्याजकडे दरसाल १७००००० रुपये खर्च होतो. हा बहुतेक सगळा पैसा युरोपियन लोकांच्या घरांत जातो. गोऱ्या ख्रिस्ती कामदारांस धर्मोपदेश करण्यास सरकार इतका पैसा खर्चतें. तसा, हिंदु, मुसलमान, पारशी कामदारांस धर्मबोध करण्यास एक पैसाही खर्चांत नाहीं. असें कां ? सिलोनबेटांतला अशा प्रकारचा खर्च थोड्या दिवसांपूर्वी अगदीं बंद करून टाकिला आहे.

१२. आगगाड्या.

आगगाड्यांचा रस्ता बांधण्यास आरंभ इ० स० १८४५ त झाला. तेव्हांपासून हा रस्ता वाढत वाढत चालला आहे. तो असाः—इ० स० १८५३ त २० $\frac{१}{२}$ मैल चालू होता; इ० स० १८६३ त २५१९ मैल चालू होता; इ० स० १८७३-४ त ५६९५ मैल चालू होता; इ० स० १८८३-४ त १०,७८४ मैल चालू होता; १८८६-७ त १४३८३ मैल चालू होता; आणि १८८८-९ त १५२४५ $\frac{१}{४}$ मैल चालू होता; आणखी रस्ता बांधण्याचें काम चालूच आहे.

ह्या रस्त्यापैकीं सरकारचा १०,४१० मैल आहे;

कंपन्यांचा ३,८९६ ,, ,, आहे, आणि

देशी संस्थानांचा ९३९ $\frac{३}{४}$,, ,, आहे.

सन १८८८ च्या अखेरपर्यंत या लोखंडीरस्त्यांत सरकारचे रु० १,१२,०१,०६,७७६, कंपन्यांचे रु० ८०,६९,१९,८७७, व देशी संस्थानांचे रु० ६,२३,६५,७४०, एकूण रु० १,९८,९३,९२,२९३ इतकें भांडवल गुंतलेलें होतें.

सन १८८८ सालीं सर्व रेलवेचें मिळून एकंदर उत्पन्न रु० १९,७६,४४,७४९ झालें आणि काम चालविण्याचा खर्च रु० ९,८७,४३,४७४ वजा जाऊन निवळ नफा रु० ९,८९,०१,२७५ राहिला.

सन १८८७ सालीं एकंदर उत्पन्न रु० १८,४६,४७,९३७ झालें होतें आणि काम चालविण्याचा खर्च रु० ९,१५,६८,८४९ होऊन निवळ नफा रु० ९,३०,७९,०८८ राहिला होता.

या वरच्या आंकड्यावरून पाहातां एकंदरींत रेलवेंत गुंतलेल्या भांड-
वलावर वराच चांगला नफा (सुमारे ५ टक्के) मिळत आहे हें उघड आहे.
परंतु हिंदुस्थानाच्या संबधानें खरी गोष्ट तशी नाही. ह्या सर्व रेलवे
वांधण्याकरितां लागलेलें बहुतेक सगळें भांडवल विलायतेंतलें असून
त्याचें व्याज विलायतेस पाठवावें लागतें. आणि हुंडणावळीचा मनस्वी
खर्च लागून हिंदुस्थानाचा कोट्यवधि रुपयांचा तोटा होत आहे.

सन १८४५ सालीं हिंदुस्थानांत रेलवे वांधण्याचा विचार निघाला
तेव्हां इंग्लंडांतील लोकांनीं आपलें भांडवल त्या कामांत घालावें म्हणून
हिंदुस्थानसरकारानें शेंकडा पांच टक्यांची हमी दिली. ग्रेट इंडियन पे-
निन्सुला रेलवे, मद्रास रेलवे, आंध्र रोहिलखंड रेलवे, बडोदा रेलवे,
सिंध पंजाब व दिल्ली रेलवे, पूर्वबंगाल रेलवे, आणि दक्षिणहिंदुस्थान
रेलवे, (एकूण ३,४६३ मैल), यांस या प्रकारची हमी आहे. या
रेलवेवर सन १८८८ च्या अखेरपर्यंत एकंदर ६२,३३,२८,३२४
रु० भांडवल गुंतलें असून त्या वर्षी त्यांवर शेंकडा ५ टक्केप्रमाणें
३,९६,८३,८५५ रुपये व्याज विलायतेस द्यावें लागलें. परंतु खर्च-

वेंच वगैरे जाऊन बाकी ३,१४,१३,२३८ रु० मात्र राहिल्यामुळे ८२,७०,६१७ रु० सरकारास आपल्या खाशांतून द्यावे लागले.

सरकारानें विलायतेंतून स्वतः कर्ज काढून बांधिलेल्या कांहीं रेल्वेच्या लैनी कंपन्यांकडे दिलेल्या आहेत. त्यांचा खर्चवेंच जाऊन बाकी राहिलेला पैसा कर्जाचें व्याज विलायतेंत देण्यास पुरत नाहीं. या बाबतींत सन १८८८ सालीं सरकारास ६८,११,९९० रु० भरावे लागले.

तसेंच, कर्ज काढून सरकारानें व्यापाराच्या संबंधानें ज्या लैनी बांधिल्या आहेत, त्यांपासून मात्र बराच नफा सरकारास होतो; सन १८८८ सालीं अशा लैनींपासून २७,४०,०८९ रु० नफा झाला.

ईस्ट इंडियन रेलवे सन १८८० त सरकारानें विकत घेतली तींत गुंतलेल्या ३९,३३,६३,०६० रुपयांचें व्याज सुटून सन १८८८ सालीं ३२,७०,४९० रु० नफा राहिला.

परंतु खर्चाचें मोठें तोंड म्हटलें म्हणजे, राज्यरक्षणार्थ पश्चिम सरहद्दीवर केलेल्या लष्करी रेलवे होत. यांची एकंदर लांबी २,३८१^३/_४ मैल असून त्यांवर सन १८८८ अखेरपर्यंत सरकारानें ३९,५४,६३,४८५ रु० खर्चिले आहेत. परंतु त्यांपासून होणाऱ्या उत्पन्नानें त्या रकमेवरचें व्याज फिटत नसल्यामुळे दरसाल सरकारचें व परंपरया लोकांचें नुकसान अतोनात होत आहे. सन १८८८ सालीं या प्रकारच्या रेलवेपासून १,११,८१,७७७ रु० सरकारास तोटा झाला.

एकूण, सन १८८८ सालीं रेलवेमुळे सरकारास २,०२,५३,४२५ रु० तोटा आला.

येणेंप्रमाणें कित्येक वर्षेपर्यंत वर्षानुवर्ष रेलवेच्या संबंधानें हिंदुस्थान सरकारच्या तिजोरीस खळगे पडत होते; परंतु सरकार आपला जो जमाखर्च जगापुढें ठेवीत असे, त्यांत, रेलवेचें व्याज विलायतेस भरण्याच्या संबंधानें वगैरे जो लाखों रुपये खर्च होत असे, तो साधारण बाबतींत दाखल करून रेलवेपासून लाखों रुपये नफा होत आहे असें दाखविलें जात असे. परंतु ही हातचलाखी उघाडकीस आणल्याबरोबर, परदेशीं व्याज भरावें लागतें झणून रेलवे हें केवढें मोठें लोढणें आहे तें दिसूं लागलें आहे.

हुंडगावळीचा खर्च धरला नाही तर,—
सन

१८८०-१	त,	रेलवेपासून	तोटा	५०६१२	पौंड
१८८१-८२	„	„	नफा	१०३५३४२	„
१८८२-८३	„	„	„	४१९३४३	„
१८८३-८४	„	„	„	७८७५३०	„
१८८४-८५	„	„	„	१०७९२४०	„

पांच वर्षांत निवळ नफा ३२,७०८४३ पौंड

हुंडगावळीचा वगैरे खर्च धरला तर,—
सन

१८८०-८१	त	रेलवेपासून	१०४४२०३	पौंड	तोटा	झाला.
१८८१-८२	„	„	२८५९५५	„	„	„
१८८२-८३	„	„	१३०६१९४	„	„	„
१८८३-८४	„	„	३०५२३९	„	„	„
१८८४-८५	„	„	१०५१७५१	„	„	„

पांच वर्षांत निवळ तोटा. ३,९९३,३४२ पौंड

याप्रमाणें या रेलवेच्या पायीं आजपर्यंत हिंदुस्थानच्या प्रजेचें सुमारें एकेचाळीस कोटि रुपये नुकसान झालें आहे. तरी, सरकारानें व्याजाबद्दल हमी देऊन हिंदुस्थानभर रेलवेचें जाळें पसरवावें अशी इंग्रज व्यापाऱ्यांची ओरड आहेच.

हिंदुस्थान सरकारनें सार्वजनिक कामाकरितां विलायतेस होईल ति-
तकेंकरून कर्ज काढूं नयेच असा ठराव सेक्रेटरी आफ् स्टेट यांनीं नुक-
ताच केला आहे असें समजतें ठराव योग्य आहे.

रेलवेचे नोकर लोक यांच्या संबंधाची माहिती.—

साल	नोकरांची संख्या.				चालू मैल.	स्टेशनांची संख्या.
	युरोपि- यन.	युरेजि- यन.	नेटिव	एकूण.		
१८८७अखेर.	४६८४	५०७७	२१५२८६	२२५०४७	१४०३५	१९८८
१८८८अखेर.	४६७४	५६०४	२३३३०७	२४३५८५	१४४६३	२०९६

सन १८८७ व सन १८८८ सालीं रेलवेवरून किती माल व उतारू गेले हें खालीं दाखविलें आहे;—

साल.	उतारू.	उतारूं पामून उत्पन्न.	माल जनावरें वगैरे.	मालापामून उत्पन्न.
१८८७	९६२८९३१४	६०२८३४९८ रु०	२०१९५६७७ टन	११९२७०९८९रु.
१८८८	१०३१५६०१३	६४३५०३२१ रु०	२२३९३२०२ टन	१२७९०३९९४रु.

दर उतारूस दर मैलास ग्रेट इंडियन पेनिन्सुला रेलवेवर सरासरी १.४१ पै, बडोदा रेलवेवर सरासरी १.१७ पै, सदरने मराठा रेलवेवर सरासरी १.७४ पै, (सर्वांत जास्त) आणि पूर्व बंगाल रेलवेवर सरासरी ०.६ पै (सर्वांत कमी) इतकें भाडें पडतें. दर टन मालास दर मैलास सदरील रेलवेवर अनुक्रमें ३.७४, ३.४५, ६.६१ व ४.७ पै इतकें भाडें पडतें.

आगगाड्यांच्या स्थापनेनें देशांत उद्योग वाढला आहे, आणि लोकांतलें दळणवळण वाढलें आहे, हें तर खरेंच. पण ह्याशिवाय दोन गोष्टी विशेष झाल्या आहेत. त्यांतली एक ही कीं, लोकांस वेळचे वेळीं काम करण्याची संवय अधिकाधिक लागत चालली आहे; आणि दुसरी ही कीं, जातिभेदाच्या संबंधाची चिकित्सा कमी कमी होत चालली आहे. आगगाडीच्या स्टेशनावर जायाचें झटलें म्हणजे आधींचीं सगळीं कामे वेळचे वेळीं करून, तेथें मनुष्यें नियमित वेळीं तयार असतात; आणि तेथें जाऊन गाडींत बसल्यावर, मी ब्राह्मण आणि हा चाम्हार, ह्यास शिवायें कसें हें विसरावें लागून, त्याला खेटून बसावें लागतें. त्याप्रमाणेंच खाण्यापिण्याच्या इतर व्यवहारांतही पुष्कळ दिलेपणा येत चालला आहे.

१३. डांक.

सन १८३७ त आपल्या महाराणीसाहेब सिंहासनारूढ झाल्या, व त्याच वर्षीं हिंदुस्थानचा पोस्ट आफिसांवाबदचा कायदा पसार होऊन टपालखातें सार्वजनिक झालें. त्या वर्षापूर्वींचीं सरकारें आपापल्या उपयोगाकरितां स्वतंत्र टपाल ठेवीत असत परंतु साधारण लोकांस त्याचा उपयोग करितां येत नसे. म्हेंसुरांत मात्र फार प्राचीनकाळची एक

चांगली पत्रें पोंचविण्याची सार्वजनिक व्यवस्था परवांपर्यंत चालू होती. ती आतां इंग्रजसरकारानें आपल्या खात्यांत सामील केली आहे.

सन १८५४ पर्यंत पोस्टआफिसांचें काम जिल्ह्याजिल्ह्यांतल्या कलेक्टराकडे सोंपविलेलें असे, आणि पत्रें वगैरे यांच्या हांशिलावदल अंतराच्या मानानें रोख पैसे भरावे लागत. मुंबईहून कलकत्यास पत्र पाठविणें झाल्यास दर तोळ्यामागें एक रुपया पडत असे.

सन १८५४ सालीं एक नवीन कायदा पसार होऊन पोस्टाची तिकिटें चालू झालीं व सर्व हिंदुस्थानभर एकत्र दर चालू झाला. तेव्हां पासून लोकांमधला पत्रव्यवहार एकसारखा वाढत चालला आहे. इ० स० १८५५ सालापेक्षां इ० स० १८६५ त दुप्पट पत्रें, इ० स० १८७५ त चौपट, इ० स० १८८५ त सातपट, व गेल्या वर्षीं नऊ पट या वाढत्या प्रमाणानें हिंदुस्थानातला परस्परांमधला पत्रव्यवहार वाढला आहे.

इ० स० १८५८ त सगळ्या हिंदुस्थानांत एकंदर ८१० पोस्ट हपिसें होती व टपाल एकंदर ३६९३३ मैलांवरून न्यावें लागत असे; इ० स० १८६८ त पोस्ट हपिसें २२०५ होऊन मेललैनींची एकंदर लांबी ४९६७८ मैल झाली; इ० स० १८७८ त पोस्ट हपिसें ४१०७ होऊन, मेललैनींची एकंदर लांबी ५७,९६३ झाली; आणि इ० स० १८८८ त पोस्ट हपिसें ७,२६३ होऊन, मेललैनींची लांबी ६६९६० मैल झाली; पैकीं १४,०४३ मैल रेलवेतून, १२,४८३ मैल आगवोटांतून वगैरे, व ४०,४३४ मैल गाड्या, घोडे, रनर्स, वगैरेंकडून टपाल न्यावें लागलें. सरकारी कामाकरितां बुद्ध्या वसविलेलीं पोस्ट हपिसें जर धरिलीं तर एकंदर पोस्ट हपिसांची संख्या आज ९,०६५ आहे; आणि एकंदर मेललैनींची लांबी १०३००० मैल आहे. शिवाय पोस्टाच्या पेक्षा ११,८७८ आहेत, या सर्व पोस्ट हपिसांत आलेलीं पत्रें वंग्या-वगैरे वांटण्याकरितां सुमारें १७००० पोस्टमेन व गांवपोस्टमेन आहेत.

हिंदुस्थानच्या पोस्टखात्याची लोकांच्या संबधाची व्यवस्था अप्रतिम आहे असें म्हटलें असतां चालेल. विलायतेंत पोस्टांतून पार्सलें पाठविण्याची व्यवस्था सन १८८३ त चालू झाली. परंतु त्याच्या पूर्वी सुमारें पन्नास वर्षे तशी व्यवस्था हिंदुस्थानांत चालू होती. मनुष्यानें ठिकाण

बदललें असतां त्याच्या पत्रांवरचा पत्ता बदलून तीं पुनः पोस्टांत टाकिली म्हणजे त्यास जाऊन पोचतात. विलायतेस असें करण्याबदल वेगळें हांशिल घेतात. मनीआर्डरीची सोय फार सुलभ झाली आहे. एकंदर ९,०६५ पोस्ट हपिसापैकीं सुमारे ३०० खेरीज कळून बाकी सर्व पोस्टहपिसांत मनीआर्डरी घेतात. मनीआर्डरींच्या द्वारे दरसाल सुमारे वारा कोट रुपये पाठविले जातात.

लोक या डांकखात्याचा कसा जास्त जास्त उपभोग घेत आहेत तें खालच्या कोष्टकावरून दिसून येईल:—

साल.	पत्रेवगैरे.	उत्पन्न रु०	खर्च रु०
१८७४-५	११६११९२३१	७१९५८७०	७२९१९१०
१८७७-८	१२८८२६०८०	८३२६६६०	७६८०८८०
१८८०-१	१५८६६६८५६	९९९२३३०	९६२५९१०
१८८३-४	२०३३४०१९५	१११४१९९०	१०१३४२९०
१८८६-७	२५९५७०८६१	११५७८७८०	१३५३८६३०
१८८७-८	२७४३९८६२२	१२१४१९६०	१३७५२१५०

तीन तोळ्यांवर वजन नसणाऱ्या वर्तमानपत्रांवरचें हांशिल सन १८८१ पासून एक पैसा केल्यामुळें वर्तमानपत्रांचा प्रसार फार वाढला आहे; ही गोष्ट खाली दिलेल्या कोष्टकांत स्पष्ट होत आहे:—

साल.	वर्तमानपत्रे पोस्टांतून गेलीं. (सगळें हिंदुस्थान.)	वर्तमानपत्रे पोस्टांतून गेलीं. (मुंबई इलाखा.)
१८८०-१	११९४२३०४	१७१३१२७
१८८१-२	१२५२६८००	१९०७८०३
१८८२-३	१४०७५६७७	२२८९०९८
१८८३-४	१५८४८५८६	२२९३०८६
१८८४-५	१७५०७४०७	२५४६४४९
१८८५-६	२०३१४८१४	२९४६९३२
१८८६-७	२१६०६६९७	३२५२९८४
१८८७-८	२१८३२७७५	३३३८१३४

सन १८८७-८ सालीं मद्रास व बंगाल इलाख्यांत अनुक्रमें ३२५७८६० व ३५३७२४१ वर्तमानपत्रें पोस्टांतून पाठविण्यांत आली.

१४. म्युनिसिपालिच्या.

स्थानिक स्वराज्याची व्यवस्था लोकांकडे येण्यास मूळकारण लार्ड रिपन झाले. सध्या लार्ड रिपन यांस आवडतील अशा जरी स्थापित झालेल्या सर्वच म्युनिसिपालिच्या नाहींत, तरी, त्यांतल्या बहुतेकांतून काम चांगल्या रीतीने व लोकहितबुद्धीने चाललें आहे यांत शंका नाहीं असें वाटते.

प्रांत.	म्युनि- सिपालि च्यांची संख्या.	म्युनिसिपा- लिच्यांच्या ह- दींतील लो- कांची संख्या.	उत्पन्न रुपये.	दर मा- णशीं उ- त्पन्न.
खुद्द हिंदुस्थान सरकारच्या ता- ब्यांतले प्रांत.	१०	२६८२०५	३२७६३०	१.२२
बंगाला.	१४२	३१२८७३२	६७५३९९०	२.१६
आसाम.	१४	६७६९६	१२१२७०	१.७९
पंजाब.	१६१	२१४१९९८	३२०९४६०	१.४९
वायव्यप्रांत व अयोध्या.	१०९	३१७५९५१	२९०५९५०	०.९१
मध्यप्रांत.	५९	६९०४२६	७९८८४०	१.१५
मद्रासइलाखा.	५५	१७२९८१८	२६४१४३०	१.५३
मुंबईइलाखा.	१५३	२६७२२५०	८४०९९६०	३.१४
ब्रह्मदेश.	२२	३४१६८३	२३८६८१०	६.९८
एकूण.	७२५	१४४००५७१	२७५५५३४०	१.९४

सन १८८७-८८ सालीं या इलाख्यांत मुंबई शिवाय करून १५३ म्युनिसिपालिच्या होत्या म्हणून वर सांगितलें. त्यांपैकीं २६ सिंधमध्ये होत्या, २९ उत्तरभागांत, ६१ मध्यभागांत व ३७ दक्षिणभागांत होत्या.

सिंधपैकीं ६ म्युनिसिपालिख्यांत मात्र लोकांकडून निवडणूक होत असते. म्हणून तिकडल्या एकंदर ३६० म्युनिसिपल कमिशनरांपैकीं ७१ मात्र लोकांनीं निवडलेले होते. उत्तरभागांतल्या म्युनिसिपालिख्यांच्या एकंदर ४२७ कमिशनरांपैकीं २४१ सरकाराकडून व १८६ लोकांकडून निवडलेले होते. मध्यभागांतल्या एकंदर ८९६ कमिशनरांपैकीं ४०८ लोकांनीं व बाकीचे सरकारानें निवडलेले होते. दक्षिणभागांतल्या एकंदर ५१५ कमिशनरांपैकीं २३१ लोकांनीं व बाकीचे सरकारानें निवडलेले होते.

म्युनिसिपालिख्यांच्या सरकाराविरुद्ध कांहीं विशेष तक्रारी नाहींत. परंतु लोकांचा एक साधारण ग्रह झालेला दिसतो कीं, सरकारच्या वतीनें जे मेंबर म्युनिसिपालिख्यांतून नेमिले जातात, ते बहुतकरून सरकारच्या म्हणण्यास नेहमीं हां म्हणणारे अज्ञान लोक असतात. पुणें व मुंबई या शहरांतून असें होत नाहीं खरें परंतु इतर गांवांतून या कागाळ्या नेहमीं ऐकूं येतात.

या इलाख्यांत मुंबईची म्युनिसिपालिटी सर्वांत मोठी आहे. मुंबई शहरची लोकसंख्या सुमारे आठ लाख आहे; व क्षेत्रफळ २२ मैल आहे. या शहरच्या म्युनिसिपल वहिवाट करणाऱ्या सभेस कापोरेशन म्हणतात. त्यांत एकंदर ७२ सभासद असतात. त्यांपैकीं ३६ सभासद लोकांनीं, १६ जस्टिस आफ् दि पीस यांनीं, २ युनिव्हर्सिटीनें २ चेंबर आफ् कामर्सनें निवडलेले असून बाकीचे १६ सरकारानें नेमिलेले असतात. यांपैकीं १२ सभासदांची स्टॅंडिंग कमिटी असते. कांहीं महत्वाचें खर्चाचें वगैरे काम अगोदर या कमिटीपुढें येऊन मग कापोरेशन सभेपुढें येतें. मुंबई म्युनिसिपालिटीचें उत्पन्न १८८७-८ या वर्षी ५१६६५२९ रुपये होऊन खर्च ५८१२६९० रु० झाला; व सन १८८८-९ या वर्षी उत्पन्न ४९६६१९२ रुपये होऊन खर्च ५,२०,१२,५८ रुपये झाला.

याप्रमाणें उत्पन्नापेक्षां खर्च जास्त होत आहे. असेंच आणखी कांहीं वर्षे चाललें तर म्युनिसिपालिटीचें दिवाळें निघेल.

सध्या, मुंबईस पाणी पुरविण्यासाठीं मुंबईपासून साठ मैलांच्या अं-

तरावर तान्सा तलाव तयार होत आहे. या तलावाच्या बांधाची उंची १३० फूट व लांबी ९००० फूट असून तलावाचा विस्तार आठ चौ-रसमैल होणार आहे. सर्व काम १८९२ त तयार होईल. एकंदर बांधाचा, वोगद्यांचा व नळांचा वगैरे खर्च एक कोट चाळीस लाख रुपये होईल. शिवाय, आणखी ४७ लाख रुपये लागतील असा नुकताच बूट निघाला आहे!!!

१६. सेव्हिंग ब्यांकी.

ही ब्रिटिश सरकारची एक अत्युत्तम संस्था आहे. हिच्या योगाने अगदीं गरीब माणसांस आपल्या शिल्लकेचा चांगला उपयोग करितां येऊं लागला आहे, आणि पैसा वाढविण्याचें एक साधन त्यांच्या आढोक्यांत आलें आहे.

सध्या चार प्रकारचा सेव्हिंग ब्यांका चालू आहेत. प्रेसिडेन्सी झणजे इलाखा शहरांतल्या ब्यांकी, रेलवे ब्यांकी, पोस्ट आफिस ब्यांकी, व लष्करी ब्यांकी. डिस्ट्रिक्ट ब्यांकी सन १८८५-६ सालापर्यंत चालू होत्या; परंतु त्यानंतर त्यांचें काम पोस्ट आफिस सेव्हिंग ब्यांकांनीं आपल्या हातांत घेतलें आहे. हल्लीं ब्यांकांची एकंदर संख्या ६१५१ आहे; पैकीं प्रेसिडेन्सी ब्यांका ३ आहेत, रेलवे ब्यांका १२ आहेत, पोस्ट आफिस ब्यांका ५९६६ आहेत, आणि लष्करी ब्यांका १७० आहेत. त्यांत लोक दिवसानुदिवस पैसा किती ठेवीत आहेत तें खालीं दाखविलें आहे:—

साल.	पैसा ठेवणा- न्या लोकां- ची संख्या.	देशीलोकांची ब्यांकेत शिल्लक रु.	पैसा ठेवणा- न्या युरोपि- यनयुरेजि- यन लो. सं.	युरोपियन व यु- रेजियन यांची ब्यांकेत शिल्लक रु.	सेव्हिंग ब्यांकां एकंदर पैसा. रु.
१८८४-५	१९०६६७	३५१९३८२८	५२३७०	११७८५८८५	४६९७९७१३
१८८५-६	२०७०७०	३७९४६३०८	५५८१३	१२५२४३८५	५०४७०६९३
१८८६-७	२३०२२२	४३६२९५३२	५८८४३	१३६८५७७३	५७३१५३०५
१८८७-८	२६६३०८	५०९९२७२१	६५४०३	१४७८४६५४	६५७७७३७५

लोक हळू हळू सेव्हिंग ब्यांकांचा जास्त उपयोग करून घेत आहेत, हें वरील कोष्टकावरून कळून येतें. या सर्व लोकांस वर निर्दिष्ट केलेल्या सालांत पंधरापासून बावीस लाख रुपये व्याजादाखल वांटण्यांत आले.

१६. इंग्लंडच्या वसाहती व तावेदार संस्थाने.

ईश्वरसंकेतानुरूप ज्या देशाच्या ताब्यांत हा आमचा देश आला आहे, त्या देशांतील लोकांच्या पराक्रमाच्या योगानें त्यांस केवढें वैभव प्राप्त झालें आहे, आणि त्यांचा वादशाही अमल किती विस्तृत झाला आहे, हें खाली दिलेल्या कोष्टकांत दर्शविलें आहे. आपलें राज्य गेलें ही वाईट गोष्ट खरी, परंतु तें जाऊन आपण या अशा अवाढव्य परंतु व्यवस्थित व जगत्प्रसिद्ध साम्राज्यांत राज्यकारणकलाकुशल राष्ट्राच्या अमलांत सामील झालों आहों, ही गोष्ट मनांत आणिली म्हणजे पुष्कळ समाधान वाटतें. आणि आम्हांस आमचे हक्क मिळून या साम्राज्याच्या राज्यप्रकरणांत हात लावण्याचा अधिकार जर मिळाला, तर आम्हांस आमच्या मागच्या राज्याची आठवणही होणार नाही.

महाराणीसरकारच्या एकंदर राज्यांत मिळून सुमारे दोनशें भाषा बोलणारे लोक आहेत.

खाली दिलेल्या आंकड्यांवरून असें दिसून येईल कीं, इतर राज्ये काबीज करण्याच्या इंग्रजलोकांच्या हांवीस युरोपांत फारच थोडी जागा मिळाली आहे. त्यांचे मनोरथ पूर्ण होण्यास माणसांनीं गजबजलेलें आमचें आशिआखंड व निर्जन असे अमेरिकेंतले, आस्ट्रेलियांतले, व आफ्रिकेंतले रानटी प्रदेश मुख्यतः साधनभूत झाले आहेत.

खाली दिलेल्या कोष्टकांत इंग्लंडच्या वसाहती वगैरे खंडवार दिल्या आहेत.

वसाहती वगैरे.	प्राप्त करून घेतल्याचें साल.	क्षेत्रफळ चौ-रसमैल.	लोकसंख्या.
युरोपः			
जिब्राल्टर	१७०४	१७	२४२००
माल्टा व गोझो	१८००	११७	१६०६७९
	एकूण, युरोप	११८७	१८४८७९

वसाहती वगैरे.	प्राप्त करून घेतल्याचें साल.	क्षेत्रफळ चौ-रसमैल.	लोकसंख्या.
आशिया:			
एडन	१८३८	७५	३४७११
सिलोन	१७९६	२५३६४	२८५००००
सैप्रस	१८७८	३५८४	१८६१७३
हांगकांग वेट	१८४३	३०	२००९९०
ब्रिटिश इंडिया	१६६५--१८८५	१०,६४,७२०	२०१७५५९९३
हिंदुस्थानांतील देशी संस्थानें	"	७१४७५८	५५१९,१७४२
लावुअन	१८४६	३० ^३ / _४	६२९८
उत्तर वॉर्निओ	१८४०	३११०६	१७५०००
पेरिम	१८५५	४ ^१ / _२	१५०
सारवक	१८८८	३५०००	३,००,०००
सुमात्रा वगैरेतील वसाहती	१७८५--१८१९	१४७२	५,०६०००
सुमात्रांतील संस्थानें	"	२४६६०	५३७०००
इतर		३०२९	माहीत नाही.
	एकूण, आशिया	१९०३८३२^३/_४	२६१५६४४९१
आफ्रिका:-- असेन्शन-वेट, वामुतोलॅंड, वेच्युअनालॅंड, बर्वेरा, ब्रिटिश पूर्वआफ्रिका, केपकॉलनी, ग्यांबिया, गोल्डस्कोट, लेगास, झांबेजी नदीच्या जवळचा प्रदेश, मारिशस, नेटल. सोकोट्रा, झुल्लंड इत्यादिकांचा समावेश होतो.	१६५१--१८८८.		
	वेच्युअनालॅंड } १८८५त)	१६२०००	४४१३५
	पूर्वआफ्रिका } १८८८त)	७५०००	माहीत नाही.
	केपकालनी } १८०६-७७)	२१९७००	१२५२३४७
	झांबेजीचे प्रदेश, १८८८ त)	२५,००००	माहीत नाही.
	इतर प्रदेश मिळून, एकूण, आफ्रिका	७७६५६६	३८५७८२३

वसाहती वगैरे.	प्राप्त करून घेतल्याचें साल.	क्षेत्रफळ चौ-रसमैल.	लोकसंख्या.
अमेरिका:-कानडा, ब्राहामा, स्वायना, न्यू-फौडलंड, जमेका वगैरे.	१५८३-१८३३	३६४८२.५६	६२३५२११
आस्ट्रेलेशिया:-फीजिवेटें, न्यूसौथवेल्स, न्यूगिनि, न्यूझीलंड, कीन्सलंड, टास्मानिया बेट, विहक्टोरिया, वगैरे.	१७८७-१८८८	३२७०५३२	३६७५८११
सर्व ब्रिटिश वसाहती व तावेदार संस्थानें मिळून—	१५८३-१८८८	९५९९३०५	२७५५२०२९६

याशिवाय आफ्रिका खंडांत नुकताच हजारां मैल प्रदेश मिळविला आहे. म्हणजे, सध्या युरोपाच्या चारपटीहून जास्त प्रदेश इंग्लंडाच्या ताब्यांत आहे. आणि या एकंदर प्रदेशाचा महसूल दोन अब्ज रुपयांवर येत असतो.

यावरून, आपण केवढ्या मोठ्या साम्राज्यांत सामील झालों आहों, व त्या मानानें ब्रिटिश प्रजा या नात्यानें धंदा वगैरे करण्यास आम्हांपुढें केवढा मोठा प्रदेश खुला आहे तें स्पष्टपणें दिसून येईल. आमचे पारशांसारखे व भाटे लोकांसारखे जे देशवांधव या रंभीचा उपयोग करून घेत आहेत, ते किती संपन्न होत आहेत तें सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. आतां आमच्या इतर देशवांधवांनीं त्यांचा किता उचलला पाहिजे.

१७. राष्ट्रीय सभा.

ब्रिटिश राज्यपद्धतीच्या संबंदाच्या, हिंदुस्थानांतील सर्व लोकांस नडतात अशा ज्या अडचणी आहेत, त्या कायदेशीर रीतीनें सरकारापुढें टेवाव्या या उद्देशानें हिंदुस्थानची राष्ट्रीय सभा स्थापित झाली आहे.

या संस्थेची स्थापना होऊन आज पांच वर्षे झालीं, आणि तिच्या एकंदर पांच कचेऱ्या झाल्या. या कचेऱ्या भरण्याचा वेळ सर्वास सोईचा असा म्हणजे नाताळचे सुटीचा धरितात. या कचेऱ्यांस सगळ्या हिंदुस्थानांतले प्रमुख लोक येतात. पैकीं कोणी लोकांनीं निवडून पाठविलेले असतात, व कोणी सभांनीं निवडून पाठविलेले असतात. एकंदरीनें, लोकहिताची कळकळ वाळगून त्या संबधानें कायावाचामनें करून झटणाऱ्या सर्व लोकांची या संस्थेस मदत आहे. राष्ट्रीय सभेच्या कचेऱ्यांस लोकांच्या वतीनें प्रतिनिधि होऊन येणाऱ्या लोकांची संख्या कशी वाढत गेली आहे, तें खाली दिलेल्या कोष्टकावरून दिसून येईल.

प्रतिनिधींची संख्या अनावर होत चालल्यामुळें, गेल्या कचेरींत असा ठराव झाला आहे कीं, १० लाख लोकांस ५ प्रतिनिधि, याप्रमाणानें प्रतिनिधि यावे. या प्रमाणाप्रमाणें म्हटलें म्हणजे, राष्ट्रीय सभेची सन १८९० ची कचेरी कलकत्यास भरणार आहे, त्या कचेरीस सुमारे एक हजार प्रतिनिधि येतील, असा अजमास आहे. सदरहू कोष्टक येणेंप्रमाणें:-

	प्रतिनिधींची संख्या.				
	पहिली कचेरी मुंबईशहरांत. इ. स. १८८५	दुसरी कचेरी कलकत्यांत. इ. स. १८८६	तिसरी कचेरी मद्रास शहरांत. इ. स. १८८७	चवथी कचेरी प्रयागास. इ. स. १८८८	पांचवी कचेरी मुंबई शहरांत. इ. स. १८८९.
इलाखा अगर प्रांत.					
मद्रास	२१	४७	३६२	९७	३३६
मुंबई व सिंध	३८	४८	९९	१६३	८२१
पंजाब	३	१७	९	८०	६२
वायव्यप्रांत व अयोध्या	७	७४	४५	५८३	२६१
मध्यप्रांत व वऱ्हाड		१०	१३	७३	२१४
बंगाला, वहार, ओडिया व आसाम	३	२४०	७९	२५४	१६५
एकूण	७२	४३६	६०७	१२४८	१८८९

ह्या राष्ट्रीय सभेस प्रतिकूल लोक म्हटले म्हणजे, हिंदुस्थानांतले बहुतेक युरोपियन लोक, मुसलमान लोकांतला अशिक्षित वर्ग, आणि कांहीं पारशी लोक, हे होत. पैकीं, युरोपियन लोकांस, आम्हां जित लोकांनीं राजकीय हक्क मागणें हें मोटें पाप आहे असें वाटतें; मुसलमान लोकांतल्या अशिक्षित वर्गांस धर्मवेडामुळें हिंदूंनीं मिसळवेसें वाटत नाहीं; आणि कांहीं पारशी लोकांत जातिश्रेष्ठत्वाचा गर्व आला आहे, आणि कांहींस हिंदुस्थानची खरी स्थिति माहीत नसल्यामुळें हिंदूंबरोबर मिसळवेसें वाटत नाहीं. तरी, हळू हळू, निदान मुसलमान व पारशी या आमच्या देशवांधवांतला विरोध कमी होत चालला आहे, हें खालीं दिलेल्या आंकड्यांवरून दिसून येईल.

कचेरी	प्रतिनिधि.								
	हिंदू	मुसल- मान	ख्रिस्ती		जैन	शिक	यहुदी	पारशी	एकूण
			युरोपियन व युरेजियन	एतद्देशीय					
पहिली	५८	२	१	२	१			८	७२
दुसरी	३८७	३३	१	५	२	२		६	४३६
तिसरी	४९२	८१	१०	१५	४			५	६०७
चवथी	९६५	२२१	१६	२२	११	६		७	१२४८
पांचवी	१५०२	२५४	२३	३१	३१	३	१	४४	१८८९

पहिल्या कचेरीचे अध्यक्ष मि. डब्ल्यू. सी. वानर्जा होते, दुसरीचे मि. दादाभाई नवरोजी होते, तिसरीचे मि. बद्रुद्दीन तैयबजी होते, चवथीचे सर जार्ज यूल् होते, व पांचवीचे सर वि. वेडरवर्न होते.

राष्ट्रीय सभेच्या ठरावांचा सारांश.

पहिलीचे.—१. हिंदुस्थानाच्या राज्यकारभाराविषयीं चौकशी करण्याकरितां एक कमिशन नेमावें. २. सेक्रेटरी आफ स्टेट यांचें कौन्सिल मोडवें. ३. सुप्रीम व स्थानिक कायदेकौन्सिलें यांत लोकांनीं

निवडलेले मेंबर घ्यावे, आणि वायव्य प्रांत व पंजाब यांकरितां कौन्सिलें स्थापवावीं. जमाखर्चाचे अंदाज या कौन्सिलांपुढें सादर करावे, आणि त्यांच्या मेंबरांस, राज्यकारभारासंबंधीं प्रश्न विचारण्याचा हक्क असावा. कौन्सिलाची तक्रार ऐकण्याकरितां एक पार्लमेंटाची कमिटी असावी. ४. सिव्हिलसर्व्हिसची परीक्षा हिंदुस्थानांतही व्हावी. आणि हिंदुस्थानांतल्या परीक्षेंत पास झालेल्या उमेदवारांस शिक्षण पुरें होण्याकरितां विलायतेस पाठवावें. वयाची इयत्ता २३ करावी. ५. हिंदुस्थानांतला लष्करी खर्च वाढविण्याचा जो इरादा आहे, तो बरोबर नाही; कारण तो खर्च वाढविण्याची जरूरी नाही. ६. लष्कराकरितां जास्त खर्च लागावयाचा तो काटकसर करून काढावा; तसें न होईल तर आयात मालावर पुनः कर वसवून, आणि सध्यां ज्या लोकांकडून लैसेन्सटाक्स घेत नाहीत त्यांकडून तो कर घेऊन, उत्पन्न वाढवावें; आणि हिंदुस्थानसरकारच्या कर्जास ग्रेटब्रिटनानें वादशाही हमी द्यावी. ७. उत्तर ब्रह्मदेश घेतला हें सरकारानें बरें केलें नाही. तो ब्रिटिश हिंदुस्थानास न जोडतां सगळा ब्रह्मदेश वादशाही वसाहत ठरवावा. ८. हे ठराव या देशांतल्या सर्व राजकीय सभांस कळवावे, आणि त्यांस या विषयांच्या संबधानें उद्योग करायला सांगावें. ९. पुढची सभा २८ माहे डिसेंबर १८८६ रोजीं कलकत्यास भरावी.

दुसरीचे.— १. महाराणीसाहेबांच्या राज्याचें पन्नासावें वर्ष थोड्या दिवसांनीं संपणार आहे, त्याबद्दल ही राष्ट्रीय सभा त्यांचें अभिनंदन करित आहे. २. हिंदुस्थानांतल्या कोस्यवधि लोकांचें दारिद्र्य वाढत चाललें आहे, तें पाहून या सभेस पराकाष्ठेचें वाईट वाटत आहे, आणि या संबधानें तिची अशी खात्री झाली आहे कीं, या देशांत प्रतिनिधिनिक्षिप राज्यसत्ता सुरू केल्यानें, लोकांची कंगाल स्थिति सुधारण्याच्या कामांतलें एक महत्वाचें कृत्य केल्यासारखें होणार आहे. ३. सन १८८५ च्या राष्ट्रीय सभेचा ३ रा ठराव यांत निर्दिष्ट केलेल्या कायदे कौन्सिलांच्या सुधारणा करण्याची वेळ आतां अगदीं येऊन टपली आहे. ४. ही अत्यावश्यक सुधारणा अमलांत आणतांना सरकारानें हीं धोरणें लक्षांत ठेवावीं:— (१) प्रांतिक व सुप्रीम कायदे कौन्सिलांतल्या म-

भासदांची संख्या पुष्कळ वाढवावी. अशा वाढविलेल्या कौन्सिलांचे निदान अर्धे मॅबरलोकांनीं निवडावे; पराकाष्ठा एक चतुर्थांश हुद्याच्या नात्यानें मॅबर असून, पराकाष्ठा एक चतुर्थांश सरकारानें नेमिलेले असावे. (२) मॅबर निवडण्याचा अधिकार, ज्यांस तो योग्य रीतीनें व स्वतंत्रपणानें चालवितां येईल, त्या लोकांस मात्र द्यावा. मात्र, सर्व वर्गांचे व सर्व प्रकारच्या हितसंबंधांचे लोक निवडले जातील अशी सावधगिरी ठेवावी. (३) प्रांतिक कायदे कौन्सिलांनीं सुप्रीम कौन्सिलांत मॅबर निवडून पाठवावे. (४) कोणत्याही मनुष्याला, निवडलेला अगर नेमिलेला मॅबर या नात्यानें पगार मिळणार नाहीं. (५) हिंदुस्थानांत राहणाऱ्या सर्व लोकांस मॅबर होण्याचा अधिकार असावा. (६) कायद्यासंबंधाच्या व जमाखर्चाच्या संबंधाच्या सर्व बाबती कौन्सिलांपुढें सादर झाल्या पाहिजेत. कोणत्याही मॅबरास, राज्यकारभाराच्या संबंधाचे प्रश्न विचारण्याचा व कागदपत्र मागण्याचा हक्क असावा. (७) कौन्सिलांत मंजूर झालेला ठराव रद्द करण्याचा सरकारास अधिकार आहे; मात्र असें करितांना तसें करण्याचीं कारणें एका महिन्याच्या आंत प्रसिद्ध केलीं पाहिजेत. आणि मताधिक्याकडच्या मॅबरांनीं स्थानिक व हिंदुस्थानसरकार ह्यांच्यामार्फत यादी पाठविली असतां पार्लमेंटाच्या स्टान्डिंग कमिटीस, चौकशी करून पार्लमेंटास रिपोर्ट करण्याचा अधिकार असावा. ५. प्रतिनिधिनिक्षिपराज्यसभा हिंदुस्थानांत कशी सुरू करितां येईल याबद्दल पूर्णपणें चौकशी करण्याकरितां एक कमिशन नेमावें, अशी विनंती सरकाराकडे सर्व राजकीय मंडळ्यांनीं करावी. ६. सरकारी नोकऱ्यांबाबदच्या प्रश्नाचा विचार करण्याकरितां एक कमिटी नेमावी. ७. त्या कमिटीनें केलेला रिपोर्ट पसंत ठरला. (या रिपोर्टांत, परीक्षा हिंदुस्थानांतही व्हावी, वय २३ असावें, वगैरे गोष्टी आहेत). ८. जुरीच्या साहाय्यानें इन्साफ करण्याची पद्धति, जास्त चालू करावी. ९. जुरीनें केलेला निकाल अखेरचा नाहीं असा जो १८७२ त ठराव झाला आहे, तो बरोबर नाहीं. १०. इंग्लंडच्या कायद्यांत ठराव आहे त्याप्रमाणें, वारंटाच्या खटल्यांत, माजिस्ट्रेटाकडून इन्साफ न होतां सेशनकोर्टाकडून व्हावा असें मागण्याचा आरोपीस

हक असवा. ११. बजावणीचे व न्याय करण्याचे अधिकार एकमेकां-
पासून अगदीं स्वतंत्र करावे; तसें करण्यांत कांहीं प्रांतांत खर्च वाढला
तरी हरकत नाही. १२. हिंदुस्थानांतील लोकांस व्हालंटियर होण्यास
परवानगी मिळावी; असें केल्यानें कठिण प्रसंगां लोक सरकारच्या फार
उपयोगी पडतील. १३. मुख्य मुख्य जागीं स्टॉडिंग काँग्रेस कमिषनांची
स्थापना व्हावी. १४ पुढची सभा मद्रास येथें तारीख २७ माहे डिसें-
बर सन १८८७ रोजीं भरावी. १५. या ठरावांच्या प्रती व्हाइसराय
इन् कौन्सिल यांजकडे पाठवाव्या, आणि त्यांस पहिला ठराव राणीसाहे-
बांकडे, व सर्व ठराव सेक्रेटरी आफ स्टेट यांकडे पाठविण्याबद्दल प्रा-
र्थना करावी.

तिसरीचे.—१. राष्ट्रीय सभेच्या रचनेबद्दल व काम चालवि-
ण्याबद्दल कानून ठरविण्याकरितां कमिटी नेमावी. २. कायदेकौन्सिलांची
सुधारणा करण्याबाबतचे १८८५ व १८८६ या वर्षांचे ठराव पुनः
मंजूर व्हावे. ३. बजावणीचे व न्याय करण्याचे अधिकार एकमेकांपा-
सून स्वतंत्र करावे. ४. वरच्या दर्जाच्या लष्करी जागा एतदेशीयांस
देण्यांत याव्या, आणि या देशांत लष्करी कालेजें स्थापून त्यांत एतदे-
शीय लोकांस युद्धकलेचें शिक्षण मिळावें. ५. हिंदुस्थानांतील लोकांस
व्हालंटियर होण्याची परवानगी मिळावी. ६. एक हजार रुपयांखा-
लच्या उत्पन्नावर कर बसल्याच्या योगानें लोकांस त्रास झाला आहे;
म्हणून त्या एकमेखालच्या उत्पन्नावरचा कर काढून टाकावा. ७. लो-
कांचें दारिद्र्य लक्षांत आणून सरकारानें या देशाच्या स्थितीस अनुरूप
अशी धंदेशिक्षणाची पद्धति चालू करावी; देशांत तयार केलेल्या पदा-
र्थांचा उपयोग करण्याबद्दल सरकारचे जे कानून आहेत, ते जास्त सक्तीनें
अमलांत आणून, देशी कलांस व कौशल्यांस जास्त उत्तेजन द्यावें. ८.
हत्यारांचा कायदा (सन १८७८ चा ११ वा) असा सुधारावा कीं,
त्याच्या योगानें, हिंदुस्तान सरकार प्रसिद्धपणें कारणें दर्शवून मनाई क-
रील त्या जाती व ते लोक खेरीज करून बाकीच्या जातींस व लोकांस
शस्त्रें वापरण्याची परवानगी मिळावी. ९. पहिल्या ठरावांत नेमिलेल्या
कमिटीनें सुचविलेल्या कानूनांचा विचार पुढच्या वर्षांच्या सभेंत व्हावा.

आणि त्यासंबंधानें स्टॉडिंग काँग्रेस कमिश्न्यांनीं आपले विचार प्रदर्शित करावे. १०. पुढची सभा तारीख २६ माहे डिसेंबर सन १८८८ रोजीं प्रयागास भरावी. ११. या सर्व ठरावांची प्रत व्हाइसराय इन् कौन्सिल यांच्या द्वारे सेक्रेटरी आफ् स्टेट यांजकडे पाठवून त्यांस त्यांचा विचार करण्यावद्दल प्रार्थना करावी.

चवथीचे.—१. कायदेकौन्सिलें सुधारण्यावद्दलचा सन १८८५ चा तिसरा ठराव, या सुधारणेची आवश्यकता दाखवून पुनः पसार करावा. २. पब्लिक सर्व्हिस कमिशनच्या रिपोर्टींत सुचविलेल्या सवलती मान्य आहेत, परंतु, सिव्हिलसर्व्हिसची परीक्षा हिंदुस्थानांतही होऊं लागल्याशिवाय या देशांतील लोकांचें स्वें हित होणार नाहीं. ३. बजावणीचे व न्यायकरण्याचे अधिकार एकमेकांपासून स्वतंत्र करावे. (सन १८८६ चा ठराव अकरावा व १८८७ चा तिसरा). ४. सन १८८६ च्या राष्ट्रीय सभेचे ८, ९ व १० हे ठराव पुनः पसार केले आहेत. ५. हिंदुस्थानांतल्या पोलिसाच्या व्यवस्थेमुळे लोकांस त्रास होत आहे, झणून, त्या व्यवस्थेवद्दल चौकशी करण्याकरितां सरकारानें एक कमिशन नेमावें. ६. सन १८८७ च्या राष्ट्रीय सभेचे ठराव ४, ५ व ८ हे पुनः पसार केले आहेत. ७. हल्लीं चालू असलेल्या अवकारी व एकसैजच्या व्यवस्थेमुळे कैफी पदार्थांचा खर्च वाढत आहे. म्हणून, त्या व्यवस्थेची सुधारणा करावी. ८. एकहजार रुपयांच्या खालच्या उत्पन्नावर कर असूं नये. ९. सामान्य व धंदेशिक्षणास उत्तेजन देणें हें ब्रिटिश सरकाराचें पहिलें कर्तव्य आहे. सरकारानें या बाबींवरचा खर्च वाढवावा, निदान कमी तरी करूं नये, आणि सध्याप्रमाणें हैस्कूलें वगैरे आपल्या हातांत ठेवावीं. १०. या देशाची हल्लींची औद्योगिक अवस्था कशी आहे याची चौकशी करण्यासाठीं सरकारानें एक कमिशन नेमावें. ११. सदरील ठराव व्हाइसराय इन्कौन्सिल यांच्या द्वारे सेक्रेटरी आफ् स्टेट यांजकडे पाठवावे. आणि या ठरावांच्या संबंधानें काहीं चौकशी करावयाची असल्यास ती पार्लमेंटाची कमिटी नेमून करावी. १२. वेश्यांच्या संबंधाचा हिंदुस्थानांतला कायदा काढून टाकण्यावद्दल विलायतेस जी खटपट सुरू आहे ती चांगली आहे. १३. जो विषय राष्ट्रीय सभेपुढें आणूं नये असें सर्व अगर बहुतेक सर्व हिंदू अगर मुसलमान प्रतिनिधींचें झणणें

असेल, तो विषय विषयांच्या कमिटीनें पास करूं नये, अगर सभेच्या प्रेसिडेंटानें त्यावर वादविवाद होऊं देऊं नये; आणि ज्या विषयावर वादविवाद चालू झाला असेल, त्या विषयासही हाच नियम लागू आहे. मात्र, ज्या विषयांसंबंधानें आजपर्यंत राष्ट्रीय सभेनें ठराव करून आपलें मत प्रदर्शित केलेलें नाहीं, त्यांस मात्र हा नियम लागू आहे. १४. कायमच्या साऱ्याची पद्धति मुंबई व मद्रास इलाख्यांत चालू करण्याबद्दलचा प्रश्न पुढच्या सालाकरितां ठेवावा; आणि त्या अवधींत निरनिराळ्या काँग्रेस कमिटींनीं त्या विषयावर रिपोर्ट करावा. १५. सरकारानें मिठावरचा कर वाढविला आहे, ही गोष्ट फार वाईट केली; कारण त्यामुळे गरीब लोकांवरचा कराचा बोजा वाढला आहे. १६. पुढची राष्ट्रीय सभा, ठरेल त्याप्रमाणें, मुंबईस अगर पुण्यास तारीख २६ माहे डिसेंबर सन १८८९ रोजीं भरावी. १७. मि. ए. ओ. दूम यांस येत्या वर्षीकरितां पुनः जनरल सेक्रेटरी नेमिलें आहे.

पांचवीचे.—१. मि. चार्लस ब्राडला, एम. पी., यांस या राष्ट्रीय सभेच्या वतीनें मानपत्र द्यावें. २. पुढें दिलेल्या सूचनांप्रमाणें सुप्रीम व प्रांतिक कायदेकौन्सिलांच्या रचनेंत सुधारणा करण्याकरितां एक कायद्याचा मसुदा तयार करण्याची व तो पार्लमेंटापुढें रुजू करण्याची विनंति मि. ब्राडला यांस करावी:— सुप्रीम व प्रांतिक कायदेकौन्सिलांच्या मेमबरांपैकीं निदान अर्धे लोकांनीं निवडलेले असावे, पराकाश्टा एक चतुर्थांश हुद्याच्या नात्याचे असावे, व बाकीचे सरकारानें निवडलेले असावे; ब्रिटिश रयतेपैकीं २१ वर्षांच्या वरच्या वयाच्या व टरीं व लायकीच्या सर्व पुरुषांस निवडणुकींत मत देण्याचा अधिकार असावा; प्रत्येक जिल्ह्यांतील मतदार लोकांनीं, त्या जिल्ह्यांतल्या दर दाहालक्ष लोकसंख्येस १२ या प्रमाणानें ठरलेल्या लायकीचे प्रतिनिधि निवडावे; आणि या प्रतिनिधींच्या मंडळ्यांनीं आपल्या इलाख्याच्या लोकसंख्येच्या मानानें, सुप्रीम कौन्सिलास, त्या लोकसंख्येच्या दरएक पन्नास लक्ष लोकांस एक, व प्रांतिक कौन्सिलांस त्या लोकसंख्येच्या मानानें दरेक दाहा लक्ष लोकांस एक, या प्रमाणानें मेबर निवडून पाठवावे. ३. वजावणीचे व न्याय करण्याचे अधिकार निरनिराळ्या लोकांस देणें, जुरीची पद्धति आणखी चालू करणें, आरोपी निरपराधी

असल्याबद्दलचा जुरीचा ठराव रद्द करण्याचा हैकोर्टास दिलेला अधिकार काढून घेणे, वारंटाच्या खटल्यांत आरोपीस आपला खटला सेशन कोर्टापुढे चालावा असें मागण्याचा अधिकार असणे, पोलिसची व्यवस्था, लष्करी कालेजे स्थापणे, आणि लोकांस व्हालंटियर होऊं देणे, हजार रुपयांच्या खालच्या प्राप्तीवर कर न घेणे, शिक्षणावरचा खर्च वाढविणे, आणि या देशाच्या औद्योगिक स्थितीविषयीं माहिती मिळविण्यासाठीं एक कमिशन नेमणे, मिठावरचा कर वाढविल्याचा अन्याय, आयात मालावर थोडीशी जकात ठेवण्याची आवश्यकता, आणि लष्करी खर्च न वाढवितां कमी करण्याची आवश्यकता, यांबद्दल पूर्वीच्या राष्ट्रीय सभांत जे ठराव झाले आहेत, ते पुनः मंजूर केले आहेत. ४. कामन्स सभेंत अवकारी संबधानें जो वादविवाद झाला, त्याच्या संबधानें मि. केम, मि. स्मिथ, वगैरे मंत्रांचे राष्ट्रीय सभेच्या तर्फेनें उपकार मानिले पाहिजेत; आणि, कांहीं स्थानिक सरकारांनीं आपली अवकारी खात्याची सुधारणा केली आहे, तीपेक्षां आणखी केली पाहिजे. ५. सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षेचें वय २३ केलें याबद्दलही सभा उपकारी आहे, परंतु पब्लिक सर्व्हिसच्या संबधाच्या सरकारच्या इतर हुकुमांनीं लोकांची नाखुशी झाली आहे; आणि हिंदुस्थानांतल्या सिव्हिल नोकऱ्यांच्या संबधानें ज्या परीक्षा विलायतेस मात्र होतात, त्या हिंदुस्थानांतही झाल्याशिवाय हिंदुस्थानाचें खरें हित होणार नाहीं. ६. हत्यारांबाबदलचा कायदा असा सुधारावा कीं, हत्यारें बाळगण्याचे निर्बंध, हिंदुस्थानांत राहणाऱ्या व हिंदुस्थानांत राहून जाणाऱ्या सर्व लोकांस सारखे लागू असावे; ज्या ठिकाणीं जनावरांचें भय असतें, तेथें हत्यारें बाळगण्याचे परवाने पुष्कळ द्यावे, आणि ते सगळ्या इलाख्यास लागू असून कायमचे असावे; हत्यारांचा दुरुपयोग केल्याचा पुरावा मिळाला म्हणजे मात्र ते रद्द करण्यांत यावे. ७. पुष्कळ लोकसंख्येच्या व चांगली लागवड झालेल्या प्रदेशांत तरी कायमच्या सान्याची पद्धति सरकारानें विलंब न लावितां चालू करावी. ८. विलायतसरकारानें विलायतेंतली रुप्यावरची जकात काढून टाकावी, आणि रुप्याच्या उंचीपणाबद्दल हालमार्क (सरकारी दाखला) करून घेण्याचें व्यापाऱ्यांच्या मर्जांवर ठेवावें.

९. हिंदुस्थानाच्या जमाखर्चाचा अंदाज पार्लमेंटापुढें रुजू होण्यापूर्वी, हिंदुस्थानांतील लोकांच्या तकरारी पुढें आणण्याचा पार्लमेंटाच्या मंत्रांस जो पूर्वी हक्क होता, तो हक्क त्यांस पुनः द्यावा, आणि त्या अंदाजावर चांगला वाद होईल अशा वेळीं तो रुजू करित जावा, असा कामन्स सभेस अर्ज करावा. १०. लार्ड रे यांनीं राज्यकारभार मोठ्या कर्तव्यगरीनें, सचोटीनें व निष्पक्षपातानें चालविल्याबद्दल आणि त्यांनीं या देशाच्या लोकांच्या प्रयत्नांस नेहमीं साह्य केल्याबद्दल ही सभा त्यांचे उपकार मानीत आहे. ११. दुसऱ्या ठरावांतल्या ज्या गोष्टी ठरवावयाच्या राहिल्या आहेत, त्या ठरविण्याकरितां एक कमिटी नेमावी, आणि त्या कमिटीनें आपला रिपोर्ट मि. ब्राडला यांजकडे पाठवावा. १२. येत्या वर्षाकरितां मि. ह्यूम यांस राष्ट्रीय सभेचे जनरल सेक्रेटरी पुनः नेमिलें आहे. १३. आजपासून, दर दाहालाख लोकसंख्येस ५ प्रतिनिधि यापेक्षां जास्त प्रतिनिधी राष्ट्रीय सभेस येऊं नयेत; मि. ह्यूम हे विलायतेस जाण्याकरितां निघतील त्या दिवसापासून आन. पंडित अशु-ध्यानाथ यांस जाइंट जनरलसेक्रेटरी नेमावें, आणि त्यांस असिस्टंटसेक्रेटरींचा पगार, सादिलवार, वगैरे खर्चाकरितां ५००० रु. मंजूर केले आहेत; जनरल सेक्रेटरीच्या साह्याकरितां मि डब्ल्यू. सी. वानर्जा यांस बंगाल्यासाठीं, मि. फेरोजशा मेहता यांस मुंबईसाठीं, व मि. आनंदचार्ल्य यांस मद्रासेसाठीं स्टॉडिंग कौन्सेल् नेमिलें आहे; राष्ट्रीय सभेच्या रचनेच्या संबंधाचे व काम चालविण्याच्या संबंधाचे नियम सुचविण्यांत आले आहेत, त्यांचा विचार स्टॉडिंग काँग्रेस कमिटींनीं पुढच्या वर्षा करून ते पुढच्या राष्ट्रीय सभेंत अखेर मंजूर करण्यांत यावे. मेसर्स वेडरबर्न, केन, एम्. पी, ब्रैट, म्याकल्यारेन, एम्. पी, एलिस, एम्. पी, दादाभाई नौरोजी, व जार्ज यूल यांस इंग्लंडांतल्या काँग्रेस एजन्सीच्या चालविलेल्या कामावर व खर्चावर निर्बंध ठेवण्याकरितां नेमिलें आहे; मि. डिग्बी यांनीं आपलें काम फार चोख चालविल्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे; मि. यूल, मि. ह्यूम, मि. आडाम, मि. नार्टन, मि. फेरोजशा मेहता, मि सुरेन्द्रनाथ वानर्जा, मि. मनमोहन घोस, मि. शर्फुद्दीन, मि. मुथोळकर, व मि. डब्ल्यू. सी वानर्जा, व मि. हावर्ड, यांस राष्ट्रीय

सभेच्या मागण्या विलायतेस लोकांस कळविण्यासाठीं नेमलें आहे; येत्या वर्षीं या देशांत व इंग्लंडांत सभेचें काम चालविण्यासाठीं ४५००० रुपये पाहिजेत आहेत, हा पैसा, ठरल्याप्रमाणें, काँग्रेस कमिश्नारीं पाठवावा. १४. साहावी राष्ट्रीय सभा बंगाल्यांतल्या कोणत्या तरी शहरां तारीख २६ माहे डिसेंबर सन १८९० रोजीं भरेल. १५. या सभेचे अध्यक्ष सर विल्यम वेडरवर्न यांनीं विलायतेतून येऊन अध्यक्षपणाचें काम केलें, याबद्दल त्यांचे आभार मानावे.

१८. लेडी डफरीन्स फंड.

या देशांतील स्त्रिया संकोचवृत्ति असल्यामुळें त्यांस पुरुष जातीच्या वैद्यांकडून आपल्या रोगांवर उपचार करून घेणें जिवावर येतें, आणि म्हणून त्या स्त्रियांस अनेकवेळां फार यातना भोगाव्या लागतात. ही गोष्ट लक्षांत आणून लेडी डफरीन यांनीं सन १८८५ त एक फंड काढिला. त्या फंडाचा मुख्य उद्देश हा आहे कीं, हिंदुस्थानांतील स्त्रियांस स्त्रीजातीच्या वैदिणी मिळतील अशी तजवीज करावयाची. ह्या मुख्य उद्देशाच्या सिद्धार्थ कांहीं गोष्टी करावयाच्या त्या ह्याः—स्त्रीडाक्टर, स्त्रीहास्पिटल असिस्टंट, दाया व सुइणी हिंदुस्थानांत शिक्षण देऊन तयार करणें; स्त्रियांकरितां व मुलांकरितां वेगळीं इस्पितळें काढून तीं केवळ स्त्रीडाक्टरांच्या हातांत ठेवणें; हल्लीं चालू असलेल्या इस्पितळांत केवळ स्त्रियांकरितां स्वतंत्र वार्ड काढून त्यावर स्त्रीडाक्टर नेमणें; वगैरे. ह्या संस्थेच्या पेट्रन आमच्या महाराणीसाहेब व व्हाइसरयांची पत्नी या असून व्हाइसरयांच्या यादींत लार्ड डफरीन, लार्ड रे, लार्ड नार्थब्रुक, लार्ड च्यांडोल्फ चर्चिल, गायकवाडमहाराज, जोधपुरचे, पतियाळाचे, उदेपुरचे, झैसुरचे, त्रावणकोरचे, जयपुरचे, व काश्मीरचे महाराज, निजाम सरकार, लार्ड रिपन, वगैरे मोठाली मंडळी आहेत. यावरून त्या संस्थेला पैशाची फारशी पंचाईत पडत असेल असें वाटत नाही. हल्लीं या संस्थेच्या नांवावर सुमारे साहा लाख रुपयांच्या प्रामिसरी नोटी वगैरे आहेत; शिवाय, इतर वर्गण्यांचें एकसारखें उत्पन्न होतच आहे. या संस्थेच्या वेगवेगळ्या शाखा आहेत त्या ह्याः—वि-

लायतची, बलुचिस्तानाची, बंगाल्याची, पंजाबाची, मुंबईची, ब्रह्मदेशाची, मध्यप्रांताची, मद्रासची, हैसूरची, गुजरात व अयोध्या यांची, आणि पंजाबची.

सध्या सगळ्या हिंदुस्थानांत एकंदर २३८ स्त्रिया वैद्यक शिकत आहेत, आणि त्यांपैकीं पुष्कळ या फंडाखालीं नोकरी धरणार आहेत. मुंबईच्या ग्रंट मेडिकल कालेजांत ३९ स्त्रिया वैद्यक शिकत आहेत.

गेल्या वर्षी, या फंडाशीं संबंध असलेल्या इस्पितळांत व दवाखान्यांत मिळून सुमारे दोन लाख स्त्रियांस वैद्यकीय मदत मिळाली.

मुंबईच्या शाखेस एकंदर १२ पोटशाखा आहेत; त्या ह्याः—मुंबई, बेळगांव, अहमदाबाद, पंचमहाल व रेवाकांठा, खानदेश, सातारा, सुरत, विजापुर, नासिक, सिंध हैद्राबाद, शिकारपुर, आणि सोलापुर.

संस्थेचे उद्देश फार चांगले आहेत; परंतु, फंडाचे पैसे घेऊन गरीब लोकांस साहाय्य करावयाचें नाहीं, आणि खासगी वैद्यकीचा धंदा चालवून पैसा मिळवायाचा, असें या फंडाखालीं नेमिलेल्या खीडाक्टरांनां करूं नये याबद्दल सावधगिरी असली पाहिजे. आणि, इस्पितळांत शिकवावयास ठेविलेल्या विद्यार्थिणींस व विशेषकरून हिंदुधर्माच्या विद्यार्थिणींस, त्यांचे धर्मसंबंधी प्रतिबंध लक्षांत आणून, जपून वागविलें पाहिजे.

१९. राज्यकारभाराच्या शहाणपणा- विषयीं गर्व.

प्रजाजनांवर कोणत्याही प्रकारचें फारसें ओझें न घालतां राज्याचें उत्पन्न वाढविणें हें राज्यकारभार करणारांचें मुख्य शहाणपण आहे, असें पुष्कळ इंग्लिश लोक म्हणतात, आणि आपण तसे आहों, असा गर्व वाहून, आमचे काळे लोक तसे नाहींत, असें दर्शवितात. हें खरें नाहीं. विलियम गार्डन ह्या साहेबांनीं इ० स० १७३९ त बाजीराव पेशव्यांच्या राज्यांत प्रवास करून त्याविषयीं असें लिहिलें आहे कीं, “जे कापडचोपड हिंदुस्थानच्या लोकांस उपयोगीं पडण्य सारखें असतें, तें तयार करण्याविषयीं बाजीराव साहेब साळ्याकोष्ट्यांस फार उत्ते.

जन देतात. आणि त्यांतला पुष्कळ माल मुंबईसही येतो. त्यांच्या राज्यांत वस्ती दाट असून, लोक सुखी आहेत.” ह्याविषयींचें अगदी आलीकडचें एक उदाहरण वस आहे.

सर सालरजंग, निजाम सरकारचे दिवाण हे राज्यकारभार पाहात होते, तेव्हांची माहिती मि० डिग्वी ह्यांनी दिली आहे, ती अशी:—

	हिंदुस्थानांतल्या इंग्लिश राज्यांचें उत्पन्न.	निजामाचें उ०.
१८५३	२८६१००००० रुपये.	६८०११३० रुपये.
१८८०	६८३७००००० रुपये.	३११४०५३८ रुपये.
वाढ रुपये.	३९७६००००० रुपये.	२४३३८९०८ रुपये.
	शेंकडा वाढ २३०	३५७. ८४

इ० स० १८५३ त सर सालरजंगांस एकतीस लाख रुपयांची तूट भरून काढावयाची होती; आणि शिवाय कांहीं देणें द्यावयाचें होतें. तें देऊन, त्यांनीं हें उत्पन्न वाढविलें. ही कर्तवगारी लहान आहे काय ?

संकटसमयीं प्रजेचें रक्षण करणें हें राज्यकर्त्यांचें मुख्य कर्तव्यकर्म आहे. तें कठीण प्रसंगीं उत्तमप्रकारें दिसून येतें. दुष्काळ हें एक राष्ट्रीय संकट आहे. त्याच्या संबधानें आमच्या ह्या देशांतल्या इंग्लिश राज्यांत आणि एतद्देशीय राज्यांत व्यवस्था कशी असते, ह्याविषयीं इंग्रज लोकच काय म्हणतात तें पहा:—इ० स० १८३२ ह्या वर्षीं मोठा दुष्काळ पडत होता. त्याविषयीं कर्नल स्टुअर्ट ह्यांनी लिहिलें आहे—
“ गतवर्षींच्या दुष्काळांत एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी होती. ती ही कीं, मद्रास किंवा मच्छलीपट्टण ह्या (इंग्लिश) प्रांतांतून प्रवासी लोक शेजारच्या निजामाच्या प्रांतांत आल्याबरोबर त्यांस, दुष्काळाच्या विपत्तीचीं चिन्हें कमी दिसूं लागत. इंग्लिशांच्या मुलुखांतल्यापेशां निजामाच्या मुलुखांत धान्य अधिक माहाग होतें, हें खरें; तरी, इंग्रजांच्या मुलुखांत खेड्यांचींखेडीं मेलेल्या माणसांनीं भरलेलीं दृष्टीस पडत, तशीं निजामाच्या राज्यांत दृष्टीस पडत नसत.”

२०. हिंदुस्थानाच्या दारिद्र्याचीं कारणें.

हिंदुस्थानास सांप्रतकाळीं दारिद्र्य आलें आहे, ह्याविषयीं सर्व लोकांची एकवाक्यता आहे. ह्या दारिद्र्याचीं मुख्य कारणें कोणतीं तीं थोडक्यांत पाहूं.

१. परदेशीय लोकांचा राज्याधिकार.—हें कारण फार मोठें आहे. “राजा कालस्य कारणम्” असें एका कवीनें झटलें आहे, त्याचें हें एक उदाहरण आहे. इतर गोष्टी कशाही असोत. परंतु, राज्यकारभाराच्या संबंधानें कोट्यवधि रुपये हिंदुस्थानांतून इंग्लंडास जात आहेत. हेच राज्यसत्ताधारी पुरुष ह्या देशांत राहणारे असते, तर तो सगळा पैसा कोणत्या तरी रूपानें ह्या देशांत राहिला असता.

आमचे एतद्देशीय राजे आपल्या द्रव्याचा खर्च इतक्या अव्यवस्थित रीतीनें करीत असत, तरी, त्यांच्या कारकीर्दीत हा देश सधन होता. आणि सध्याच्या कारकीर्दीत तशी अव्यवस्था नाही; तरी लोक दरिद्री होत चालले आहेत.

२. ज्ञानाची वृद्धि नाही.—आमच्यांतले शेतकऱ्यांचे नांगर, कोष्ट्यांचे माग, आणि तेल्यांचे घाणे, हे जर पाहिले, तर, ते, शें दोनशें वर्षांमागे जसे होते, तसेच अद्याप आहेत; त्यांत काहींएक सुधारणा झालेली नाही. त्यामुळे, त्यांच्या योगानें काम पहिलेइतकेंच होतें, अधिक होत नाही; आणि लोकसंख्या तर वाढत आहे. तेव्हां गरीबी सहज जाणवते.

३. चाकरी करून भाकरी मिळविण्याची आवड.—ही आवड इतर देशांतल्या लोकांपेशां आमच्या देशच्या लोकांत फार दिसते. “मुलगा धंदा काय करतो,” असें सहसा कोणी विचारीत नाही; तर “मुलाला चाकरी कोठें आहे,” हा प्रश्न अगदीं विनचूक येतो. ह्या आवडीनें फार हानि झाली आहे. चाकऱ्या करणारे फार आणि चाकऱ्या थोड्या; तेव्हां चाकर पैशास पांसरी व्हावे, ह्यांत काय नवल आहे ?

४. खर्चीकपणाच्या लौकिकाची इच्छा.—ही फार घातक आहे. अगदीं सामान्य प्रसंगीं देखील, तोंडपुजे लोकांच्या बो-

लण्यास भुद्धन शक्तिवाद्य खर्च करणें, आणि त्याच्या पायीं कर्जभरी होणें, हें लोकांत वारंवार दिसून येतें. ही चूक कधीं कधीं चांगल्या समजदार लोकांच्या देखील हातून होते.

५. आळशांस आश्रय.—उद्योग करण्यास सामर्थ्य असून, जे कोणी भिक्षा मागून राहतात, त्यांस आझी आळशी झणतां. आणि, अशा आळशांस आश्रय देणें झणजे, निरुद्योगी लोकांच्या संख्येस भर घालणें आहे. असे निरुद्योगी लोक उद्योगी लोकांच्या श्रमावर निर्वाह करायला पाहातात, तेव्हां ते सगळेच भिकारी होतात.

६. दागिन्यांत पैसा घालणें.—हें हिंदुस्थानांत जितकें चालू आहे, तितकें दुसरे कोठेंही चालू नसेल. हिंदुस्थानांतल्या वायकांस दागिने घालण्याची हास अतिशयित आहे. सोनारकीचें काम करणारे लोक हिंदुस्थानांमध्ये चार लाखांहून अधिक आहेत !

गेल्या तीस वर्षांत एकंदर एकशें दाहाकोटि रुपयांचें सोनें हिंदुस्थानांत आलें. त्याचें झालें काय ? बहुतेक सगळ्याचे दागिने बनले !

सगळ्या हिंदुस्थानांत एकंदर सुमारे दोनशें कोटि रुपये दागिन्यांत घुंतले असावे, असा अजमास आहे. हीच रकम जर आज व्यापारांत असती, तर, अगदीं शाहाजोग, शेंकडा पांचप्रमाणें झटलें तरी, दरसाल दाहाकोटि व्याज आलें असतें.

इतकें व्याज वुडालें असून, दागिन्यांच्या पायीं मुलांचे आणि वायकांचे खून होत असतात ते वेगळेच !

७. व्यसनें.—आलीकडे, मद्यपानाचें व्यसन अतिशयित वाढलें आहे. डाक्टर मर्डक ह्यांनां झटलें आहे कीं, “ब्र्यांडी ह्या मद्यानें सुशिक्षित लोकांत अगदीं अनर्थ करून सोडिला आहे.” ह्यास होय झणणें आझांस भाग पडतें, आणि त्यामुळें लाजून मान खालीं घालावी लागते.

८. देशांतरांचा तिटकारा.—स्वैपाक चार माणसांचा, आणि जेवणारे तयार व्हावे आठ, तसा प्रकार झाला आहे. एकाच ठिकाणास धरून राहण्याची जी संवय लोकांस आहे, तीमुळें दारिद्र्य वाढलें आहे. देशांतराची झणजे अगदीं परक्या देशांत जाण्याची गोष्ट क्षण-

भर एकीकडे असो; पण, आंतल्या आंत, ह्या प्रांतांतून त्या प्रांतांत जाण्याची देखील आवड नाही. पहा, अयोध्या प्रांतांत दर चौरस मैलास लोकसंख्या ४७० पडते, मुंबई इलाख्यांत १३३ पडते, आसामांत ९० पडते, आणि ब्रह्मदेशांत ४३ पडते.

९. **सरकारदरबार करण्याची हौस.**—थोडी घस सोसून, किंवा एकमेकांची सोय पाहून वाद मिटविण्याची जी चांगली इच्छा, ती दिवसेंदिवस नाहींशी होऊन, सरकारांत जाण्याची आवड लोकांत वाढली आहे. त्यामुळें गरीब लोकांची हानि होत आहे. पूर्वी वकील थोडे असून सरासरी खाऊन पिऊन असत; आणि आतां वकील पहिल्यांच्या दसपट होऊन, लक्षाधीश झाले आहेत. एवढें प्रमाण ह्या गोष्टीस बस आहे.

१०. **जातिभेद आणि जातिमत्सर.**—ह्यांनीं फार नासाडी केली आहे. पर्यायेंकरून जातिभेद सगळ्या राष्ट्रांत आहेत; परंतु जातिमत्सर नाही. सगळ्या लोकस्थितीचा विचार केला झणजे असें वाटतें कीं, हा जातिमत्सर इतर राष्ट्रांत कोठें नाही, तो आमच्या ह्या राष्ट्रांतच इतका कोठून आला ? उदाहरणें देऊन उगाच कोणाचें मन दुखविणें बरें नाही; परंतु, आमच्यामध्ये मत्सर अतिशयित आहे, तो आमच्या नाशास कारण झाला आहे.

११. **नवीन प्रघातास विरोध.**—नवीन प्रघात कितीही चांगला वाटला, तरी तो पाडण्याविषयीं एक प्रकारचा विरोध आमच्यामध्ये आहे. तो आमच्यांत इतका कां असावा, आणि इतर देशांतल्या लोकांत कां नसावा, हें कळत नाही.

१२. **लोकांस आपलें कर्तव्य समजत नाहीं.**—हें कारण, सर्व कारणांचें मूळ आहे, असें झटलें तरी चालेल. तें समजत नाहीं कसें, आणि तें समजून करावें काय, ह्याचा थोडासा उलगडा ह्या पुस्तकाच्या उत्तरार्धांत केला आहे.

२१. हिंदुस्थानाचें बरें आणि वाईट.

हिंदुस्थानांत इंग्लिश राज्याची स्थापना झाल्याच्या योगानें हिंदुस्था-

नाचें वरेंवाईट काय काय झालें आहे, ह्याचें टिपण डिग्वीसाहेबांना आपल्या पुस्तकांत केलें आहे. त्यांतल्या कांहीं गोष्टी संक्षेपतः आम्ही येथें सादर करितों.

वरें काय काय झालें आहे तें.

१. लोकांस शांतता प्राप्त झाली आहे. पेंढाऱ्यांच्या वगैरे दंग्याचें भय नाहीसें झालें आहे. आपल्या श्रमांचें फळ खत्रीत आपणांस मिळेल, तें जवरीनें दुसरा कोणी घेऊं शकणार नाही, अशी खातरी लोकांस आली आहे.

२. सती जाणें, मुलांचे वळी देणें आणि वालहत्या ह्या हृदयभेदक परिपाठाचें समूळ उत्पाटण झालें आहे.

३. लोकांच्या शरीरप्रकृति चांगल्या राहाव्या झणून पुष्कळ तज-विजी झाल्या आहेत. त्यांच्या योगानें मृत्यूंची संख्या कमतावत चालली आहे.

४. लोकांत विद्येचा प्रसार होत चालला आहे. इ० स० १८८८ च्या मार्च महिन्यांत, मुलगे आणि मुली मिळून, एकंदर ३४७६१९४ मुलें शाळेंत शिकत होती.

५. लोकांस आणि वर्तमानपत्रकर्त्यांस आपले विचार उघडपणें बोलण्याची आणि छापून प्रसिद्ध करण्याची स्वतंत्रता मिळाली आहे.

६. सर्व माणसांस स्वेच्छेप्रमाणें वागण्याची मोकळीक मिळाली आहे; आणि न्यायाच्या दृष्टीनें, सर्व माणसें सारखां मानण्याचा परिपाठ पडला आहे.

७. म्युनिसिपालिटीया आणि लोकलफंड कमिटीया ह्यांची व्यवस्था लोकांच्या हातीं दिली आहे. आणि लोकांनीं आपल्यापैकीं गृहस्थ निवडून काढून त्यांजकडून ती व्यवस्था करवावी, असें केलें आहे.

८. आगगाड्या, तारायंत्रें, छापखाने, गिरण्या वगैरे अनेक प्रकारचे लोकोपयोगी कारखाने देशांत चालू झाले आहेत. आणि त्यांपामून लोकांस फार सुख होत आहे.

ह्यांतच आम्ही पोष्टहपिसाच्या व्यवस्थेची गणना करितों.

९. प्राचीन कालचे उकरून काढून दुरुस्त करून, व नवे कालचे

बांधून, शेतांस व लोकांस पुष्कळ पाणी मिळण्याची सोय झाली आहे.

वाईट काय काय झालें आहे तें.

१. राज्यव्यवस्था उत्तम मिळाली आहे खरी; पण ती हिंदुस्थानास अतिशयित महाग पडली आहे. वस्तु कितीही चांगली असली, तरी तिला अतिशयित किंमत पडणें हें कांहीं चांगलें नव्हे.

२. इंग्लिशांनीं राज्य घेतलें तेव्हां हिंदुस्थानाला कर्ज मुळींच नव्हतें. आणि आतां सुमारे एक अब्ज अठ्ठावयाशीं कोटि रुपये कर्ज आहे. आणि त्यावर सुमारे साडेचार कोटि रुपये व्याज द्यावें लागतें.

३. पूर्वी हिंदुस्थानांत अत्युत्तम कापड तयार होऊन बाहेर देशांस जात असे; आणि त्यावरून येथील लोकांची मोठी आख्या असे. तें सगळें आतां नष्ट झालें आहे.

४. न्यायमनसुबी करण्याची पहिली जी पंचांची पद्धति होती, ती मोडून, आतां जागोजाग कोर्टे स्थापिली आहेत. त्या कोर्टांत गरीबांस न्याय मिळत नाही; आणि त्यांत त्यांचा सर्वस्वी नाश होतो.

५. कोर्टांच्या कामांतल्या छपी कागदांची किंमत एवढी जबरदस्त ठेविली आहे कीं, त्यांच्या किंमतींत सगळ्या जज्जांचे व त्यांच्या हाताखालच्या लोकांचे पगार भागून, पुष्कळ पैसा सरकारांत शिल्लक राहतो.

६. प्राचीन आणि सोईस पडलेली गांवकीची पद्धति मोडून टाकून तिच्या जागीं नवी पद्धति स्थापिली आहे. तरी, आतां हळू हळू जुनी पद्धति चालू करण्याचा विचार चालला आहे.

७. हिंदुस्थान हें राष्ट्र संपत्तिमान् आहे असें समजून जी भारी खर्चाची राज्यपद्धति पूर्वी चालू केली, ती आतां त्या राष्ट्रास सोसेनाशी झाली आहे.

८. इंग्लिश लोकांस खरी देशस्थिति माहीत नसल्यामुळें, राज्यव्यवस्थेच्या कामांत चुक्या आणि घोटाळे होतात. प्रजेला पाहिजे असतें एक, आणि सरकार करतें एक.

इंदुप्रकाशकर्त्यांनीं ह्याविषयीं म्हटलें आहे—“आमचें दुखत असावें कपाळ, आणि आहांस औषध द्यावें पोटशूळावरचें, असा प्रकार झाला आहे.”

९. एतद्देशीय संस्थानांशीं जसें वागावें तसें इंग्लिश सरकार वागत नाहीं. निजामाचा वऱ्हाडप्रांत १८५३ त घेतला, तो घेण्याचा करार जरी सखन चुकला आहे, तरी तो प्रांत निजामास सरकार परत देत नाहींत.

२२. सामान्य जनावस्था.

१. पहिले सगळे जातिधर्मपंथ कायम असून, लोकांत नवे दोन भाग झाले आहेत. जुन्या पद्धतीचे लोक, आणि नव्या पद्धतीचे लोक.

२. इंग्रजी वगैरे न शिकलेले आणि जुन्या चालीरीतीप्रमाणें चालणारे ते जुन्या पद्धतीचे लोक. त्यांच्यांत धर्मश्रद्धा, व्यवहारमर्यादा विशेष आहे. आणि इंग्रजी वगैरे शिकून जसें बरें वाटेल तसें मनःपूत वागणारे ते नव्या पद्धतीचे लोक होत. त्यांच्यांतल्या पुष्कळांत नास्तिकपणा, मद्यपान, स्वेच्छाचार हीं फार आहेत, असा समज आहे.

३. बाप जुन्या पद्धतीचे आणि मुलगे नव्या पद्धतीचे, असें झाल्या-मुळें घरचे घरांत दुफळ्या झाल्या आहेत.

४. नव्या विद्येच्या प्रसारानें म्हणा, परधर्मां लोकांच्या उद्योगानें म्हणा, किंवा इंग्रजी कायद्याच्या योगानें म्हणा, धर्मश्रद्धा आणि सुशीलता ह्या दिवसेंदिवस कमी कमी होत चालल्या आहेत, आणि नास्तिकपणा व वितंडवादीपणा हे वृद्धि पावत आहेत. ह्याचें उत्तम प्रमाण म्हटलें म्हणजे हेंच कीं, बापांपासून वेगळे झालेले मुलगे, आणि नव्यांच्यांस सोडून घराबाहेर पडलेल्या बायका, पूर्वींच्यापेशां, आतां पुष्कळ अधिक आढळतात.

५. करणें थोडें पण वटवट फार, हा एक दुर्गुण वाढत चालला आहे. ह्याचीं उत्कृष्ट उदाहरणें म्हटलीं म्हणजे वर्तमानपत्रांतले निबंध आणि सभेंतलें पांडित्य हीं होत.

६. युरोपियन लोकांची अनुकरण करण्याची इच्छा मनस्वी आहे. अनुकरण चांगल्या गोष्टींत होत नाही, वाईट गोष्टींत होत आहे. जॉर्ज वाशिंग्टनाचें वळण कोणांत दिसत नाही. व्यर्थ वितंडवाद, हातांत वाटली-आणि गटार-हें वळण फार.

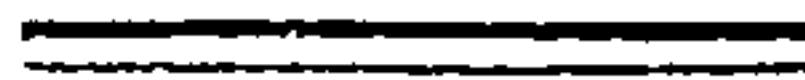
७. स्वतःच्या लोकांविषयीं प्रेम नाही. काय चमत्कार असेल तो असो. पगार जर सारखा आहे, तर, युरोपियनाच्या हाताखालीं काम करायास खूष, आपल्या लोकांच्या हाताखालीं नको.-आमचा एक चांगला समंजस मित्र म्हणत असतो कीं, “साहेबांचे बूट बरे, पण रावसाहेबांची शालजोडी नको.” असें कां असावें बरें ?

८. आपल्या लोकांच्या हितासाठीं घस सोसण्याची खरी इच्छा मुळींच नाही. पुनर्विवाहादि गोष्टी आम्ही लोकांस करायास सांगायला तयार असतो; पण स्वतःवर प्रसंग आला म्हणजे तीन कोस मागे.

९. मुलांस विद्या शिकवणें हें अत्यंत आवश्यक आहे, असें बोलावयाचें मात्र. पण, आपलें काम संभाळून मुलांच्या धड्यांकडे तास दोन तास खर्चणारे लोक, सध्या, शेंकडा दोन राहूं द्या, पण हजारां दोन देखील मिळण्याची मारामार.

१०. इंग्रजी राज्याचीं व्यंगें काढणें आणि इंग्रजांस नांवें ठेवणें हाच काय तो स्वदेशाभिमान, असें आम्हांला वाटूं लागलें आहे.

असे प्रकार आणखी पुष्कळ सांगतां येतील. परंतु, त्याचा उपयोग काय ? कोळसा उगाळावा तितका काळा !

२.

आपण करावें काय?

आपली हिंदुस्थानवासी जनांची अवस्था सर्व प्रकारांनी निकृष्ट झाली आहे, हें सामान्यत्वे आपणां सर्वास ज्ञात झालें आहे; आणि तेंच, मागच्या भागामध्ये, अनेक प्रकारचीं प्रमाणें देऊन स्पष्ट करून दाखविलें आहे. तें पाहून फार लाज वाटते; फार वाईट वाटते; आणि फार दुःख होतें. परंतु, लज्जित होऊन, कष्टी होऊन आणि दुःखित होऊन स्वस्थ वसणें योग्य नाहीं; कां कीं तें मनुष्यपणास शोभत नाहीं. पायांत कांटा वोंचला झणून एकादा बैल दुःखित होऊन स्वस्थ वसला, तर तें त्याला शोभेल. पण, आलेल्या अरिष्टापासून जें दुःख होत असेल, तें निमूटपणें सोसणें, आणि त्या अरिष्टाच्या निवारणाचा उपाय न करणें, हें माणसांस शोभावयाचें नाहीं. झणून, आपली जी अवस्था इतकी निकृष्ट झाली आहे, तिच्या कारणांच्या निवारणाचा उद्योग करणें हें आपलें अत्यंत अवश्य कर्तव्य आहे. तो उद्योग करावयाचा, झणजे त्यालाही तीन पायऱ्या आहेत; पहिली पायरी त्याविषयीं विचार करणें; दुसरी पायरी त्याविषयीं बोलणें; आणि तिसरी पायरी त्याप्रमाणें करणें. अशा जरी तीन पायऱ्या आहेत, तरी, त्या एकमेकींपासून अगदीं वेगळ्या वेगळ्या—झणजे त्यांच्यामधल्या मर्यादा अगदीं स्पष्ट दाखविण्यासारख्या अशा—आहेत, असें नाहीं. एकीचा कांहीं संबंध दुसरींत असावा, आणि दुसरीचा कांहीं संबंध तिसरींत असावा, आणि त्यांत कारणकार्यभाव असावा. म्हणून, ह्या उद्योगामध्ये एक पायरी पुरी झाल्यावांचून दुसरीस जावयाचें नाहीं, असें धरून वसणें बरें नाहीं.

तर मग आतां आपण करावें काय, हा एक फार मोठा प्रश्न उत्पन्न झाला. ह्याचें उत्तर थोडक्यांत देतां यावयाचें नाहीं. कां कीं, ह्या विषयास अंगें अनेक आहेत; आणि त्या प्रत्येक अंगाच्या संबधानें वेगळे वेगळे उद्योग करावयाचे आहेत. म्हणून त्यांविषयीं वेगळें वेगळें

सांगितलें पाहिजे. त्यांतल्या कांहीं मुख्य अंगांच्या उद्योगाचा थोडथोडा विचार करूं.

राजसत्ता.—हें अंग सर्वांत मोठें आणि अत्यंत अगत्याचें आहे. पण, ह्याविषयांचा उद्योग फार जपून केला पाहिजे. म्हणजे, आम्हां एक गोष्ट नेहमीं लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, सगळी राजसत्ता, स्वराज्याप्रमाणें, आपले हातीं येणें हें अगदीं अशक्य आहे. त्याचा विचार सुद्धां मनांत आणूं नये. परंतु, देशाच्या राज्यकारभारांत आपले हातीं कांहीं अधिकार येणें, हें शक्य आहे; आणि, त्या कामास आपण जितके जितके योग्य होऊं, तितके तितके ते अधिकार हळू हळू आपणांस द्यावे, असा हेतु आपल्या राजकर्त्यांचा आहे; आणि त्याप्रमाणें ते अधिकार आम्हांस देऊंही लागले आहेत. सांप्रतकाळीं ज्या पांचचार मोठ्या हुद्यांच्या जाग्यांवर आमचे लोक सरकारानें चढविले आहेत, ते हुद्दे आमच्या लोकांस मिळतील, असें, सुमारे वीस पंचवीस वर्षांमागे, आमच्या स्वप्नांत देखील आलें नव्हतें. म्हणून सध्या राज्यव्यवस्थेमध्ये आमच्या लोकांस जे अधिकार मिळत नाहीत, ते, सरकारच्या मनांत आम्हांस द्यावयाचे नाहीत म्हणून मिळत नाहीत असें म्हणण्यापेक्षा, ते अधिकार चालविण्याचें सामर्थ्य आमच्या लोकांस आलें नाही, म्हणून ते त्यांस मिळत नाहीत, असें म्हणावें, हें विशेष सयुक्तिक दिसतें. आन. जस्टिस काशिनाथ त्रिंबक तेलंग ह्यांस हैकोर्टांत जज्ज नेमिलें आहे, रावबहादुर माहादेव गोविंद रानडे ह्यांस, डाक्टर पोलन-साहेबांच्या जागीं, शेतकऱ्यांच्या आकटाच्या कामावर मुख्य जज्ज नेमिलें आहे; अशा ज्या कांहीं नेमणुका सरकारानें केल्या आहेत, त्या जर त्यांनीं केल्या नसत्या, आणि त्या जागा युरोपियनलोकांस दिल्या असत्या, तर आपण त्यांचें काय करणार होतों? डाक्टर कीलहार्न ह्यांच्या जागीं डाक्टर भांडारकर ह्यांस नेमिलें आहे, तें काम, पूर्वीप्रमाणें, एकादे युरोपियन नेमून कसें बसें चाललें नसतें काय? परंतु, नाही. योग्यता आली कीं अधिकार द्यावयाचा, असा त्यांचा निश्चय आहे. त्याप्रमाणें चाललें आहे. आतां, योग्यता आली किंवा आली नाही, हें आमच्या दृष्टीनें कांहीं वेगळें दिसतें, आणि त्यांच्या दृष्टीनें कांहीं वेगळें दिसतें. आणि त्यांच्या दृष्टीनें दिसतें तें मात्र खरें ठरून त्याप्रमाणें व्यवस्था

होते; त्यास कांहीं उपाय नाही. आणि जोंपर्यंत मनुष्याच्या स्वभावामध्ये मी आणि तूं ह्यांचा भेद राहिल, तोंपर्यंत हें असें चालावयाचेंच आहे. ह्यावर कांहीं लोकांचें झणणें असें पडतें कीं, आम्ही सर्व लोकांस सारखें लेखितों, असें इंग्रजलोक बोलतात आणि लिहितात मात्र, पण त्याप्रमाणें वागत नाहीत. होय. कदाचित् हें खरें असेल. पण त्याविषयीं आपण असें समजलें पाहिजे कीं, हा सगळा दोष त्यांचा नव्हे; तर त्यांत आपलाही बराच दोष आहे. तो आपला दोष म्हणजे हाच कीं, ते जें कांहीं अभिवनासारखें आम्हांविषयीं बोलतात, त्याप्रमाणें त्यांस वागायास लावण्याचें सामर्थ्य आमचे ठायीं नाही. तें सामर्थ्य येण्यास दोन गोष्टी पाहिजेत. त्यांतली पहिली ही कीं, त्या वचनांच्या संबंधानें आपलें जेवढें कर्तव्य असेल, तेवढें अशा रीतीनें परिपूर्ण करणें कीं, त्याविषयीं तोंड उघडण्यास आमच्या राज्यकर्त्यांस जागा राहूं नये. आणि दुसरी गोष्ट ही कीं, आपला कार्यभाग होईपर्यंत, कायावाचामनेंकरून असें झटणें कीं, आमची मागणी नाही झणण्यास त्यांस संकोच उत्पन्न व्हावा. आपले राज्यकर्ते कित्तीही जरी स्वार्थबुद्धि असले, तरी, ते मोठे विद्याचारसंपन्न आहेत. म्हणून मनांत कांहीं असलें तरी, सामान्य व्यवहारांत, नीतिशास्त्रांतल्या घवाड नियमांचें उल्लंघन त्यांच्यानें करवत नाही. ह्याचा अनुभव कितीएक वेळां आला आहे. त्यापासून आपला फायदा करून घ्यावा.

आणखी, इंग्लिश लोकांची व आपली बरोवरी होण्यास जे अनेक गुण आपणांत पाहिजेत आहेत, त्यांत मुख्य दोन आहेत. काम करतां येण्याचें सामर्थ्य, हा एक, आणि राजनिष्ठा हा दुसरा. झणजे, आमच्या राज्यकर्त्यांस असें खत्रीत वाटलें पाहिजे कीं, जें काम हिंदुस्थानचे लोक मागत आहेत तें उत्तमप्रकारें करण्याचें सामर्थ्य त्यांस आहे, आणि, ते इंग्लिश राज्याचे खरे अभीष्टचित्तक आहेत. हे दोन गुण जर उत्तम प्रकारें साधले, तर, राज्यव्यवहारांत इंग्लिश लोकांची आणि आमची बरोवरी होण्यास उशीर लागावयाचा नाही. कोंदण करण्याजोगा हिरा असला, झणजे शाहाणा माणूस त्याला कोंदण करीलच; पण त्यानें जर त्याला कोंदण केलें नाही, तर तो कोंदण न करणाऱ्याचा दोष; हिऱ्याचा दोष नव्हे. ह्याहून अधिक काय सांगावें ?

व्यापार.—हा उद्योगास फार मोठा मार्ग आहे. व्यापारावर आज लक्षावधि लहानमोठ्या लोकांचें पोट चाललें आहे. ह्याकडे आमच्या लोकांचा—आणि विशेषेंकरून ब्राह्मणलोकांचा—ओढा स्वभावतःच कमी असल्यामुळें, आणि, चाकरी करून भाकरी मिळविण्याची संवय त्यांस लागल्यामुळें, हा एवढा मार्ग ब्राह्मणजातीस नाहींसारखा झाला आहे. आणि त्यांत दारिद्र्य विशेष असण्याचें मुख्य कारण हेंच आहे. ह्या गोष्टीकडे ब्राह्मणांनीं व दुसऱ्या व्यापारांत न पडलेल्या जातींच्या लोकांनीं लक्ष पुरविलें पाहिजे. व्यापारास मुख्य गोष्टी दोन लागतात; हिथ्या आणि सतत उद्योगाची संवय. शाळेंत एकत्र शिकत असून, पुढें आपापल्या स्थितीच्या अनुरोधानें, कोणी सरकारी नौकर झाले आहेत, आणि कोणी व्यापारी झाले आहेत. त्यांच्या सुखाची जर तुलना करून पाहिली, तर व्यापारी झालेले लोक अधिक सुखी आहेत, असें प्रमाण निघतें. त्यांत स्वतंत्रता हें मोठें सुख आहे. मेहेनत, हिथ्या आणि काटकसरीनें खर्च करणें ह्या गुणांच्या योगानें अगदीं साधारण एक लोटा जवळ असलेला वाणी थोडक्या वेळांत कसा **शेट-साहेब** बनतो, ह्याचीं उदाहरणें आमच्या मारवाडी मंडळांत पुष्कळ मिळतील. आतां, त्यांत, “धीनो दोडियो” आणि “दोडियानो धी” असें दोनदां बोलून एका पैशाचे दोन पैसे घेणें, किंवा “तीनचोक तेरा” करून व्याजाचे कच्चे डाळणें, हें मुख्य साधन आहे, असें कांहीं लोक समजतात. परंतु, ती भ्रान्ति आहे. पुष्कळ व्यापाऱ्यांनीं स्वतांच्या अनुभवावरून सांगितलें आहे कीं, इमानानें जसा लाभ होतो, तसा लवाडीनें होत नाहीं.

आमच्यांत अद्याप चालू नाहीं आणि व्यापारास अत्यंत आवश्यक अशी एक गोष्ट आहे. तिजकडे आमच्या मंडळीनें लक्ष पुरविलें पाहिजे. ती गोष्ट हीच कीं, पार्टीनें भांडवल जमवून व्यापार करणें. आगगाड्यांच्या वगैरे मोठ्या कामांस जीं कोव्यवधि रुपयांचीं भांडवलें विलायतेस जमा होतात, तीं ह्याच रीतीनें मिळतात. ह्या पद्धतीच्या योगानें गरीबापासून मोठ्यापर्यंत सर्वांस आपल्या लहानमोठ्या पुंजीचा चांगला उपयोग करितां येतो; आणि, साहजिक रीतीनें ऐक्य वाढतें. पण अशा प्रकारच्या व्यापाराची पद्धति चालू होण्यास लोकांत एका

गोष्टीची अत्यंत आवश्यकता आहे. ती गोष्ट ही कीं, आमच्या मंडळीनें एकमेकांवर विश्वास ठेविला पाहिजे. आणि असा विश्वास उत्पन्न होण्यास सत्य आणि प्रामाणिकपणा दृढ ज्ञाना पाहिजे.

व्यापाराच्या कामांत इंग्लिश लोक फार प्रवीण आहेत. त्यास्तव, ती विद्या संपादण्यासाठीं, आमच्या लोकांनीं त्यांचे शिष्य व्हावें. झगजे, त्यांशीं पाती करावी, किंवा सहवास करावा, किंवा निदान सेवकधर्म तरी कांहीं वेळ ठेवून, व्यापार करायला शिकावें. आलीकडे व्यापारांत येणाऱ्या धर्मसंबंधांच्या अडचणी आपोआप दूर होत चालल्या आहेत, ही गोष्ट फार संतोषकारक आहे.

शेतकी.—त्या कामांत फार लक्ष दिलें पाहिजे. आपल्या देशाची जमीन उत्कृष्ट आहे. तींतून पुष्कळ संपत्ति निघण्यासारखी आहे; आणि त्या संपत्तीवर खरोखर आपली सत्ता आहे. ती आपण आपले हातीं ठेवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आपल्या देशांतला गहू बाहेर फार खपतो, हें पूर्वीं दर्शविलेंच आहे; आणि आणखी शोध केला तर, तसे दुसरेही कांहीं पदार्थ बाहेर पुष्कळ खपण्यासारखे निघतील. ते शोधून काढून जर आपण पिकविले, तर, पृथ्वीवरच्या मोठमोठ्या देशांचें अन्न आपल्या हातीं आल्यासारखें होईल. सध्या जे लोक शेतकींत गुंतले आहेत, त्यांस आपला धंदा सुधारण्याचें सामर्थ्य नाही. म्हणून, आमच्या सुशिक्षित मंडळीनें त्या कामांत शिरावें, आणि त्यांत सुधारणा करावी. अमेरिकेंत आणि इंग्लंडांत हा व्यवसाय फार उत्तम मानितात. केवळ शेतकीच्या संबंधाचीं अशीं कितीएक वर्तमानपत्रें आणि मासिकपुस्तकें निघतात. त्यांतून, शेतकऱ्यांचे नानाप्रकारचे अनुभव प्रसिद्ध होतात. त्यांतल्या अडचणी सर्वास कळतात; त्या अडचणी दूर करण्याचे उपाय प्रसिद्ध होतात; त्यांत काय सुधारणा कराव्या, त्या सुचतात; आणि त्याप्रमाणें सुधारणा होऊन शेतकऱ्यांस लाभ होतात. तसें इकडे ज्ञालें पाहिजे. शोध करून पाहतां असें कळतें कीं, शेतकीच्या संबंधाच्या ज्या कांहीं युक्ति आमच्या एका प्रांतांतल्या लोकांस ठाऊक असतात, त्या, दुसऱ्या प्रांतांतल्यांस ठाऊक नसतात. त्यामुळे त्या युक्तींचा उपयोग सर्वत्र होत नाही. ही अड-

चण नाहींशी होण्यास वर्तमानपत्रें किंवा मासिकपुस्तकें हीं साधनें उत्तम होत. तीं हातीं घेतलीं पाहिजेत.

आणखीही शेतकीची संपत्ति आपल्या स्वाधीन राहाण्यास दुसरी एक गोष्ट अत्यंत आवश्यक आहे. ती ही कीं, तिजवरच्या सरकारदस्तांत वारंवार चलविचल होतां कामास नये. झणून, आमच्या सगळ्या शेतकऱ्यांनीं मिळून, सरकारास वरचेवर अर्ज करून, साऱ्याची रकम ही सध्या केवळ तीस वर्षांच्या मुदतीची असते, ती निदान साठ वर्षांची तरी करून घ्यावी. तितका प्रयत्न केला तर हें साधण्यासारखें आहे.

विद्याभ्यास.—आपल्या लोकांत लिहिणेवाचणे आणि साधारण हिशेवटिशेव राखणे हें सर्व लोकांस चांगलें येऊन, वेगळ्या वेगळ्या लोकांस वेगळ्या वेगळ्या प्रकारचे सगळे धंदे उत्तमप्रकारें करतां येणें, ही खरी विद्या होय. तिचा प्रसार झाला पाहिजे. नुसतें शब्दपांडित्य उपयोगीं नाहीं. कालिदासाचीं नाटके उत्तम कळलीं आणि शेक्सपियरचीं काव्यें उत्तम कळलीं म्हणजे आम्ही कृतार्थ झालों, असें नाहीं. कठिण काव्यें उत्तमप्रकारें लावितां येतात, असे पंडित हजारों आहेत, आणि चौरंगाचा पाय बसवितां येतो असा एकही मनुष्य नाहीं, तर त्या राष्ट्राची अवस्था काय होईल? इंग्लंडांत वाट्, स्टेफिन्सन इत्यादि मंडळीनें वाफेच्या वगैरे यंत्रांचे जर शोध लाविले नसते, तर, नुसत्या शेक्सपियरांनीं आणि मिल्टनांनीं तो देश इतक्या उत्तमावस्थेप्रत पावला असता काय? आपल्या देशांतला कवि कालिदास हा पृथ्वींतल्या कवींत उत्तमांपैकीं होऊन गेला, असें सगळे विद्वान लोक कबूल करितात. तें खरें आहे; पण, आपणांत कोणी वाट् किंवा स्टेफिन्सन निपजला नाहीं, त्यामुळें आपल्या राष्ट्राची अवस्था काय झाली आहे ती पाहा. झणून, सांगावयाचें एवढेंच कीं, जिच्या योगानें मनुष्याचें सुख वृद्धि पावेल किंवा दुःखाचें निवारण होईल, अशी विद्या माणसास आली पाहिजे, आणि तीच खरी विद्या होय. सांप्रतकाळीं युरोप आणि अमेरिका ह्या खंडांतल्या विद्याचार-संपन्न देशांत, लांकडी काम, धातूचें काम, घड्याळें करण्याचें काम, वस्त्रें विणण्याचें काम, घरे बांधण्याचें काम, आगबोटी चालविण्याचें काम, आगगाड्या चालविण्याचें काम, शेत पिकविण्याचें काम, इत्यादि

सगळीं व्यवहारोपयोगी कामें शिकविण्याच्या वेगळ्या वेगळ्या शाळा स्थापिल्या आहेत. त्यांत केवळ पुस्तकें वाचवून तीं कामें कशीं करावीं हें सांगत नाहींत. तर, सगळें सामानसुमान प्रत्यक्ष आणून तीं कामें विद्यार्थ्यांकडून करवितात. फार काय सांगावें, लहान मुलांची जोगवण कशी करावी, हें काम देखील, शाळांत अनाथ मुलें बुद्ध्या त्यांच्या स्वाधीन करून, तरुण मुलांस शिकवितात. झणजे, जितक्या म्हणून उपयुक्त कला आहे, तितक्या सगळ्या ते अगदीं पद्धतवार शिकवितात. त्यांच्या योगानें, त्यांत सगळ्या कला उत्तम प्रकारें वाढत चालल्या आहेत; आणि खरे कारागीर तयार होत आहेत. तसें आपल्या देशांत झालें पाहिजे. आणि असें शिकणें हीच खरी विद्या होय. म्हणजे, एकंदर सगळ्या राष्ट्राच्या विद्याभ्यासाचा मुख्य हेतु असा असला पाहिजे कीं, त्यास कोणत्याही गोष्टीकरितां दुसऱ्या राष्ट्राच्या तोंडाकडे पाहायानें कारण पडूं नये. त्याप्रमाणेंच प्रत्येक माणसाला अशी कांहीं तरी विद्या येत असली पाहिजे कीं, प्रसंगां त्यास, साधारण निर्वाहाकरितां, दुसऱ्याच्या हाताकडे पाहाण्याचें प्रयोजन पडूं नये. तरच तिचें नांव विद्या.

परंतु, सध्या आपल्या विद्येचा क्रम तसा नाहीं; तर ह्याच्या अगदीं उलट आहे. म्हणजे, आमच्या राष्ट्रांत दिवसेंदिवस जरी एका प्रकारच्या विद्येचा प्रसार अधिकाधिक होत चालला आहे, तरी, आमच्या राष्ट्रास काय, आणि आमच्या राष्ट्रांतल्या आम्हां माणसांस काय, परावलंबन अधिकाधिक जडत चाललें आहे. आमच्या राष्ट्रास, कापड, यंत्रें, आणि दुसऱ्या उपयुक्त वस्तु ह्यांसाठीं इंग्लंडाच्या तोंडाकडे पाहाणें प्राप्त झालें आहे. झणजे आपणांस राज्याधिकार नाहीं तो नाहींच; पण, साधारण व्यवहारांतलें स्वनिर्वाहाचें सामर्थ्य तेंही नाहीं; अशी अत्यंत खेदकारक अवस्था आपणांस प्राप्त झाली आहे. ह्या सगळ्याचा अर्थ असा कीं, एका प्रकारें पशूंची आणि आमची गति एकसारखी होऊं पाहात आहे. हें फार वाईट आहे. हें विघ्न टाळण्यास आपणांस उपयुक्त विद्या संपादिली पाहिजे.

उपयुक्त विद्या संपादण्यास नानाप्रकारचे उद्योग करावे लागतील, हानि सोसावी लागेल, अपमान सोसावा लागेल, कदाचित् छळही सोसावा लागेल; तरी तो सोसावा. दृष्टि पायांजवळ ठेवूं नये, पुढें ठे-

वावी. युरोपखंडांतही ज्यांनीं प्रथम नव्या युक्ति काढिल्या, त्यांस ना-
नाप्रकारच्या छलना भोगाव्या लागल्या आहेत. कष्टांचून फल नाहीं.
आणि ज्या मानानें फल मोठें असतें, त्या मानानें कष्ट अधिक करावे
लागतात. आमच्या राष्ट्रांत कलाकौशल्याचा प्रसार करणें हें काम
फार मोठें आहे. तें करण्यास श्रमही मोठे केले पाहिजेत. ह्या प्र-
कारच्या विद्या संपादतांना एक गोष्ट नेहमीं लक्षांत ठेविली पाहिजे.
ती ही कीं, ज्या गुरुंपासून आपण ही विद्या शिकत आहोंत, त्या गुरुंत
मिसळून जाणें हें कांहीं आपलें मुख्य काम नव्हे; तर, ती विद्या हातीं
लागल्याबरोबर, परत आपलें घर स्मरून, ती आपल्या मंडळीस देणें,
हें मुख्य काम आहे. वृहस्पतीचा पुत्र कच ह्याचें उदाहरण मनांत
आणावें.

आपली चांगली विद्या इंग्लिश लोक इतरांस शिकवीत नाहींत झ-
णतात; आणि, वर सांगितलेल्या विद्यांच्या प्रसाराकडे त्यांचें लक्ष
नाहीं, हें पुष्कळ गोष्टींवरून दिसून येतें. म्हणजे, इंग्लिश लोकांनीं
आझाला शेक्सपियर कवीचीं काव्यें शिकविण्यास उत्तम शिक्षक इंग्लं-
डाहून आणविले आहेत, पण, आगकाव्या, सावण, इत्यादि सामान
तयार करण्याची कला शिकविण्यास कोणी आणिलें नाहीं; ह्यावरून
सर्व प्रकार उघड होत आहे. तरी, ज्या पक्षां, त्या कलांची गरज
आपणांस अतिशयित आहे, त्या पक्षां द्रव्य खर्चून म्हणा, आर्जव करून
म्हणा, किंवा सेवा करून करून म्हणा, त्या कला आपणांस संपादिल्या
पाहिजेत. त्यांत लाजतां कामास नये. रशियाचा झार पीटर धि ग्रेट
हा गलबतें बांधण्याची कला शिकण्याकरितां, हॉलंडांत, इतर मजूरदार
सुतारांबरोबर स्वतः काम करीत असे. हें उदाहरण लक्षांत ठेवून,
आपल्या आंगचें परावलंबनाचें व्यंग घालविण्याचे उपाय योजिले
पाहिजेत.

हें परावलंबन घालविण्यास उपाय एक. तो हाच कीं, सरकाराची
वाट न पाहतां आमच्या लोकांनीं, हित्या करून, आणि देशहिताकडे
दृष्टि ठेवून, वर सांगितलेल्या प्रकारच्या अनेक विद्या आपल्या देशांत-
ल्या लोकांस येतील, अशी तजवीज केली पाहिजे. ह्या कृत्यास द्रव्य
पाहिजे. तें म्हणजे आज आमच्या देशांत अगदीं नाहीं असें नाहीं.

आणखी जें द्रव्य आमच्या राष्ट्रांत कोठें कोठें दिसत आहे, तें द्रव्य, जर सध्याची स्थिति अशीच कायम राहिली, तर, राज्याधिकाराच्या योगानें म्हणा किंवा व्यापाराच्या योगानें म्हणा, आमच्या देशांतून जाणार आहे. हा जर प्रकार अगदीं निर्विवाद आहे, तर, आमच्या राजेरजवाड्यांनीं आपल्या द्रव्याचा कांहीं अंश आमच्या देशांतल्या लोकांस विद्या शिकविण्यांत कां खर्चू नये ? मुर्शिदाबादेहून शंभर जाहाजें भरून जो पैसा क्वैव साहेबानें कलकत्यास नेला, त्यास आपलें हें राष्ट्र अर्जां मुकलें कीं नाहीं ? त्याच पैशानें जर एकादी मोठी पाठशाळा स्थापित केलेली असती, तर तिच्या योगानें लोकांच्या टायां विद्या वाढली असती, आणि ती पाठशाळा व ती विद्या गलबतांत घालून नेतां आली नसती ! ह्याहून अधिक स्पष्ट काय सांगावयाचें ?

आणखी सध्याचा काळ असा आहे कीं, पैसा खरत्रिला म्हणजे पाहिजे तें मिळतें. विलायतेंतल्या सगळ्या कला शिकविणारे उत्तम शिक्षक आज पाहिजेत तितके मिळतील. पैसा पाहिजे; आणि, त्या कला प्रसाराचा निश्चय पाहिजे. ह्यांपैकीं पैसा आहे; दृढनिश्चय पाहिजे; तो गरीबांत उपयोगाचा नाही; श्रीमंतांत पाहिजे; तो श्रीमंतांनीं आणि महाराजांनीं धरावा. म्हणजे राष्ट्राचें मोठें काम होईल.

आणखी ह्या संबंधानें आमच्या देशवांधवांस आर्झी असें म्हणतों कीं, आपण आपल्या मुलांस खावयास अन्न आणि पांघरायास वस्त्र स्वतः देतो, तें लोकांवर सोंपवीत नाहीं, कां कीं त्यांत उपेक्षा होऊन आपल्या मुलांचे हाल होतील, असें भय आपणांस वाटतें; त्याप्रमाणें, मुलांस विद्या शिकविणें हेंही आपण लोकांवर सोंपवितां कामास नये; कां कीं त्यांतही अशी उपेक्षा होण्याचें भय आहे; आणि तशी उपेक्षा सध्या चालली आहे. ह्यास्तव आतां तरी जपावें. मुलांच्या सुखास अन्न आणि वस्त्र हीं जितकीं चांगलीं असतील तितकीं आवश्यक आहेत, तशी त्यांच्या सुखास चांगली विद्याही आवश्यक आहे. ती त्यांस देण्याचें काम आपण अगदीं परकीयांच्या स्वाधीन ठेविलें आहे, हें नीट केलें नाहीं. सध्याच्या सरकारी शाळांतला विद्याभ्यास हें खाणावळींतलें जेवण आहे. त्यानें मुलांचा निर्वाह कसावसा चालला आहे. पण, हेंच शिक्षण जसें पाहिजे आहे, तसें आपण जर आप-

ल्या हातीं मुलांस दिलें, तर, तें त्यांस, घरच्या आईच्या हातच्या जेवणाप्रमाणें, फार सुखदायक होईल. सांप्रतकाळीं सगळ्या विद्याचारसंपन्न राष्ट्रांमध्ये राज्यव्यवहारशास्त्रप्रवीणतम जे नामांकित प्रिन्स विस्मार्क ते इतके वृद्ध झाले आहेत आणि एवढे भाग्यशाली आहेत तरी, प्रति शनिवारीं दुपारीं, आपल्या मुलांच्या धड्यांची झडती घेतात. आईचें काम दाईच्यानें कधीं व्हावयाचें नाही; एवढ्यावरून सगळें समजावें; आणि आपल्या मुलांच्या विद्याभ्यासाची व्यवस्था करवेल तितकी चांगली करावी.

सरकारी नौकरी—हिजवर आशा ठेवणें व्यर्थ आहे. ह्याविषयीं पुष्कळ चांगल्या लोकांनीं आमच्या लोकांस बोध केला आहे.

त्रावणकोरचे महाराज ह्यांनीं एकदां एका व्याख्यानांत म्हटलें,—“सरकारी चाकरी मिळविण्याकरितां विद्या शिकावयाची, हें वेड विद्यार्थ्यांच्या डोक्यांतून जितकें लवकर निघेल, तितकें चांगलें. विद्यार्थांहो, हें तुम्ही खचीत समजा कीं, आपल्या निर्वाहाकरितां नांगर धरणें, पावडें घेऊन माती ओढणें, किंवा पाणी लाटणें, हें, लेखण्या तासून कारकुनीचें काम करीत बसण्यापेक्षां एक तिळभरही कमी योग्यतेचें नाहीं.”

मद्रासचे आनरेबल नार्टन साहेब एकदां म्हणाले कीं, “विद्या करून करायाचें काय, तर सरकारी चाकरी मिळवावयाची, हें जें हिंदुस्थानच्या लोकांच्या डोक्यांत भरलें आहे, त्यानें त्यांची फार हानि झाली आहे.”

मद्रासेंतले आन० ए. मेकंझी साहेब ह्यांनीं पाछापापाठशाळेंतल्या विद्यार्थ्यांस म्हटलें, “अहो, आपल्याच देशांतल्या शेतकऱ्यांनीं सरकारास दिलेल्या पैशांतून पगार म्हणून पैसा घेणें, ह्यानें आपल्या देशाच्या संपत्तीस भर पडत नाहीं, आणि आपल्या देशाचें कांहींएक हित होत नाहीं, हें तुमच्या मनांत देखील येत नाहीं काय ? जशीं इतर राष्ट्रे संपन्न आहेत, तसें आपल्या राष्ट्रास संपन्न करावें, हें आपलें कर्तव्य आहे, हें तुमच्या कधीं मनांतच येत नाहीं काय ? होय. येतें. तुमच्या मनांत तें येतें; पण त्यास आरंभ कसा करावा, हें तुम्हांस ठाऊक नाहीं. तर, तुम्हांला मी खचीत सांगतो कीं, सध्या तुमच्या देशास कलाकौशल्यसंबंधानें जी अवस्था प्राप्त झाली आहे, ती अवस्था

पूर्वी कोणत्या तरी राष्ट्रास केव्हां तरी प्राप्त झालेली असेल; आणि तीं-
तून त्यांनीं आपली मुक्तता करून घेतली असेल. ती पाहून तुम्हीं
तसें वागावें.....सरकारी कचेऱ्यांत काय आणि सावकारी कामांत
काय, लेखण्या ताशीत वसण्यापेक्षां, लोकोपयोगी दुसरे धंदे करणें हें
चांगलें संभावितपणाचें आहे, हें जर तुम्हां तरुण लोकांच्या मनांत ठ-
सेल, तर केवढें मोठें काम होईल ?” खरोखरच फार मोठें काम हो-
ईल. नानाप्रकारचे व्यवसाय लोकांस करितां येऊं लागले, म्हणजे
त्यांची गर्दा एकाच व्यवसायांत होणार नाहीं; ते एकमेकांच्या उपयोगीं
पडतील; आणि तेणेंकरून सर्वांचें कल्याण होईल.

सरकारच्या नौकऱ्या आमच्यांतल्या चांगल्या विद्वान लोकांनीं होतां
होईल तीं तर पतकरूं नयेतच; कां कीं, त्या नौकऱ्या पतकरल्यानें, स-
र्वदा त्यांस आपले विचार आपल्या वरिष्ठांच्या विचारांप्रमाणें ठेवावे
लागतात, आणि आपले स्वतःचे खरे विचार दावावे लागतात. ही
मोठी हानि आहे. सांप्रतकाळीं आमच्या देशांतल्या लोकांनीं काय
केलें पाहिजे, हें आमच्यांतल्या विद्वानांस चांगलें कळतें. तें जर, प-
राधीनतेमुळें, त्यांस तसेंच मनचेमनांत ठेवावें लागलें, तर, तें त्यांस क-
ळूनकळून सारखेंच, असं होणार. म्हणजे, त्यांचें ज्ञान जें राष्ट्राच्या
उपयोगीं पडावयाचें, तें व्यर्थ जाणार. म्हणून, आमचे विद्वान लोक
सरकारच्या नौकरीच्या बंधनांतून मोकळे असतील, तितके चांगले.

आणखी, देशाच्या किंवा राज्यकर्त्यांच्या उपयोगीं पडण्याच्या हेतूनें
सरकारी नौकरी पतकरणें ह्यांतही फारसा अर्थ नाहीं. कां कीं, तें
उत्तम प्रकारें साधण्यास सरकारच्या सगळ्या जागा आपणांस मिळ-
ण्यासारख्या पाहिजेत. त्या तशा नाहींत. सिव्हिल सर्विस परीक्षेस
अट २३ वर्षांची ठेविली आहे, आणि ती विलायतेंतच व्हावयाची,
इकडे व्हावयाची नाहीं, अशी आडकाठी घातली आहे. त्यामुळें त्या
मोठ्या जाग्यांविषयीं आमच्या लोकांस विचार करितां येत नाहीं; आणि,
त्यांत विशेष हें आहे कीं, आम्हां लोकांच्या राजनिष्ठेवर सरकारचा वि-
श्वास नाहीं. त्याचें एक मोठें प्रमाण असें आहे कीं, सांप्रतकाळीं सर्व
विद्याचारसंपन्न देशांत “व्हालंटियर” ह्या नांवाचें लष्कर तयार ठेविलें
आहे. त्या लष्कराचें मुख्य लक्षण हें आहे कीं, सरकारचा काहींएक

पगार न घेतां, वेगळ्या वेगळ्या धंद्यांचे सभ्य आणि चांगले लोक, क्वार्डित शिकून तयार राहावयाचे, आणि, प्रसंग पडेल तेव्हां, देशाच्या किंवा राज्याच्या रक्षणार्थ, हातांत शस्त्र घेऊन, कांहींएक पगार न मागतां, सरकारच्या उपयोगीं पडावयाचे. असे व्हालंटियर ब्रेत-त्रितन आणि आयर्लंड ह्यु देशांत २१५०१५ आहेत. त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतही व्हालंटियर पलटणी स्थापित केल्या आहेत. पण त्यांत असा नियम केला आहे कीं, युरोपियन लोक, ह्या देशांतले एतद्देशीय ख्रिस्ती लोक व पार्शा लोक मात्र घ्यावयाचे; इतर कोणास घ्यावयाचें नाहीं. तेव्हां, अशा प्रकारें देशाच्या उपयोगीं पडण्याचा एक मोठा मार्ग सध्या अगदीं खुंटला आहे. म्हणून एकंदरीनें, सरकारी नौकऱ्यांकडे ओढा ठेवणें कोणत्याही प्रकारें इष्ट नाहीं.

मुख्य कर्तव्यकर्म.—तर, करावें काय? काय केलें म्हणजे ह्या लाजिरवाण्या स्थितींतून आपण निवृं? ह्याचें उत्तर थोडक्यांत आहे; परंतु, त्याची व्यापकता फार आहे. तें उत्तर एवढेंच कीं, ह्या जगामध्ये स्थितिपरत्वे आपणांस जीं अनेक कर्तव्यकर्मे करावयाचीं आहेत तीं आपण यथाशक्ति बरोबर रीतीनें करावीं. म्हणजे असें. आपणांस कांहीं कामें आपणां स्वतःकरितां करावयाचीं असतात; कांहीं कामें आपल्या कुटुंबाकरितां करावयाचीं असतात; कांहीं कामें इष्टमित्रांकरितां करावयाचीं असतात; आणि कांहीं कामें साधारण आपल्या सर्व लोकांकरितां म्हणजे देशाकरितांच करावयाचीं असतात. ह्यांतलीं सगळीं कामें अगत्याचीं आहेतच; परंतु देशाकरितां करावयाचीं म्हणून जीं कामें आहेत, तीं सर्वांत अत्यंत महत्त्वाचीं आहेत. कां कीं, तीं जर माणसानें बरोबर रीतीनें केलीं, तर, बाकीचीं सर्व कामें केल्याचें श्रेय त्यांस येतें. म्हणून, विद्याचारसंपन्न राष्ट्रांत जे थोर पुरुष आजपर्यंत होऊन गेले, ते, आपल्या देशाच्या हिताचीं कामें करण्यास पुष्कळ झटले; त्यांच्या परिश्रमांनीं त्यांच्या देशाचें कल्याण झालें; त्यांच्या योगानें असे पुरुष, पूज्य मनुष्यांस पूज्य झाले आहेत. त्यांचा कित्ता आपण बळविला पाहिजे. त्यांतलीं कांहीं उदाहरणें येथें सांगतो.

ग्रीसदेशांतला सरदार झावेला ह्यानें आपला मुलगा, तुर्क सरदार अली पाच्छा ह्याजकडे ओलीस ठेवून, त्यास स्पष्ट लिहिलें, “माझा

मुलगा प्राणास मुकणार हें तर आतां खचीत आहे. पण, त्याचा सूड घेतल्यावांचून मी मरावयाचा नाहीं. तुझ्यासारखे तुर्कलोक मला निर्दय वाप म्हणतील तर म्हणोत. पण त्याची परवा मी करीत नाहीं. आम्हांला जय मिळाला तर मला मुलें होतील. माझा मुलगा, आपल्या देशाकरितां मरायास जर कांकूं करील, तर त्यानें जगण्यापेक्षां मरावें हें वरें; आणखी तो माझा मुलगा म्हणवून घेण्यास पात्र नाहीं. त्याला जर मरायाचें धैर्य नसेल, तर तो ग्रीसदेशांतला मनुष्य आहे असें म्हणूं नये. विश्वासघातक्या, दुष्टा, चल, पुढें ये, तुझीं हाडें मोडण्यास मी तयार आहे.”

रोम शहर बांधिल्यानंतर सुमारे दोनशें शेचाळीस वर्षांनीं, इटूरियन लोकांचा राजा पोरसेना ह्यानें त्यास वेढा घातला. आणि आंतल्या रोमन लोकांचे सगळे उपाय थकून मरायाची पाळी आली. त्या प्रसंगां त्यांतला एक गृहस्थ, म्युशियस स्क्रिव्होला, ह्यानें सर्वांच्या समोर येऊन सांगितलें कीं, “माझे कांहीं होवो, पण मी हरप्रयत्न करून पोरसेना ह्यास ठार मारितों, म्हणजे शहराचा वेढा आपोआप उठेल.” त्याप्रमाणें, मोठ्या युक्तीनें त्या राजाच्या छावणींत प्रवेश करून त्यानें त्यास एका तंबूंत गांठिलें. पण त्या वेळेस त्याच्याजवळ जो एक चाकर उभा होता, तो राजापेक्षां देखणा आणि चांगला पोषाक केलेला दिसल्यावरून, तो राजा आहे असें समजून, त्यानें त्याच्या उरांत खंजीर खुपसून त्याला ठार मारिलें. पुढें चौकशीच्या वेळीं त्या मनुष्यानें, जवळच्या झगझगीत जळत्या होमकुंडांत हात घालून, अगदीं शांतपणानें असें सांगितलें कीं, “पहा, मला ह्याचें कांहीं वाटत नाहीं. ह्यावरून देशाभिमान ह्या सद्गुणाची किंमत आम्ही लोक किती समजतो, तें तुम्ही समजा. असा मी एकटाच नाहीं; माझेसारखे तीनशें लोक राजाचा प्राण घेण्यास हातावर शिर घेऊन तयार आहेत.” हें ऐकून, समंजसपणानें त्या राजानें त्या शहराचा वेढा उठविला.

स्पार्टेन लोकांशीं थीवन लोकांचा सरदार, इपामिनंदास हा हातघाईस येऊन लढत असतां, त्यास उरांत जखम लागली, आणि तो व्याकूळ होऊन जमिनीवर पडला. त्याला त्याच्या मृत्यूविषयीं कांहींएक

वाटलें नाहीं. परंतु, आपलीं शस्त्रें आतां आपल्या शत्रूंच्या हातीं लागतील, आणि तेणेंकरून आपला मोठा अपमान होईल, अशी त्यास मोठी काळजी पडली; आणि त्याविषयीं तो जवळच्या माणसांजवळ बोद्धें लागला. इतक्यांत, त्याचीं सगळीं शस्त्रास्त्रें त्याच्या एका मित्रानें त्यास आणून दाखविलीं, आणि असें सांगितलें कीं, “आपला जय होऊन स्पार्टन लोकांचा अगदीं पराभव झाला आहे.” हे शब्द कानीं पडतांच, त्यास परमसंतोष झाला. त्याचें मुख प्रफुल्लित दिसूं लागलें; आणि, तो मोठ्या हर्षानें जवळच्या मंडळीस म्हणाला, “मित्रांनो, हा आजचा दिवस माझ्या आयुष्याचा शेवटचा आहे असें समजूं नका. तर, माझ्या सुखाचा आणि पूर्ण वैभवाचा हा पहिला दिवस आहे असें समजा. माझ्या देशास जय प्राप्त झाला आहे; माझ्या देशाचे शत्रु स्पार्टन लोक हे हतवीर्य झाले आहेत; आणि ग्रीस देश पराधीनत्वापासून मुक्त झाला आहे. आतां मी जातो.” आपलीं शस्त्रें परांच्या हातीं लागूं नयेत, असा अभिमान इपामिनंदास व्यास होता. आणि आमच्या सगळ्या राष्ट्रांचीं सगळीं शस्त्रें परक्यांनीं घेतलीं आहेत ! इपामिनंदास आणि आम्ही लोक ह्यांच्यामध्ये केवढें अंतर हें !

एके समयां बर्कले ह्या नांवाचा एक इंग्लिश गृहस्थ बेन्जामिन फ्रान्कलिन ह्या अमेरिकन स्वदेशाभिमानी पुरुषाशीं बोलत असतां, इंग्लंडच्या सामर्थ्याची स्तुति करून झणाला, “इंग्लिश लोकांचें आरमार फार मोठें आहे. ते तोफा लावून तुमच्या सगळ्या देशाची राखरांगोळी करून टाकतील.” त्यावर बेन्जामिन फ्रान्कलिनानें उत्तर दिलें, “माझी मालमत्ता म्हटली म्हणजे काय तीं घरें आहेत. तीं तुझी जाळा कीं त्यांचें काय पाहिजे तें करा, पार्लमेंटाचा जो एवढा हद्द आम्हांवर अंमल चालविण्याविषयीं आहे, त्याला आड येण्याविषयीं जो माझा निश्चय आहे, तो मी कधींही सोडणार नाहीं.”

अशीं आणखी अनेक उदाहरणें देतां येतील. पण, सर्वांत मोठें उदाहरण आमच्या सगळ्या लोकांस निरंतर लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. तें उदाहरण म्हटलें झणजे जार्ज वाशिंग्टन ह्याचें होय. ह्या पुरुषाची कथा अत्यंत रमणीय आणि अत्यंत बोधपर आहे. ती सांगण्यास आम्हांस येथें अवकाश नाहीं. तरी, त्याच्या अप्रतिम योग्यतेचें

महत्त्व लक्षांत येण्यास त्याविषयीं थोर पुरुषांनीं काय म्हटलें आहे, तें येथें सांगतो. इंग्लंडांतला नामांकित राज्यकारस्थानी पुरुष फाक्स ह्यानें त्यास उद्देशून म्हटलें आहे—“खरा भाग्यवान् पुरुष ! ह्याचें जें देव्हारें झालें आहे, तें ह्याच्या अधिकाराच्या मोठेपणावरून झालेलें नाहीं; तर, तें त्याच्या मनाच्या मोठेपणावरून झालें आहे ! ह्याच्या मोठेपणापुढें युरोपांतल्या सर्व मोठ्यांचें मोठेपण एवढेंसें आणि कसपटासारखें दिसतें.” लॉर्ड आस्किन ह्यानें स्वतः वाशिंग्टनास एका पत्रांत लिहिलें,—“माझा परिचय मोठ्या योग्यतेच्या मोठ्या लोकांत पुष्कळ आहे; पण, माझ्या अंतःकरणांत अत्यंत सन्मानपूर्वक पूज्यवृद्धि खरोखर म्हटली तर केवळ आपणांविषयीं मात्र आहे.” लॉर्ड ब्रौहाम ह्यानें असें लिहिलें आहे कीं, “जार्ज वाशिंग्टन ह्याची खरी योग्यता समजत जाणें हीच विद्याचारसंपन्नतेच्या वृद्धीची खरी कसोटी होय.” जगद्विख्यात नेपोलियन बोनापार्टानें असें म्हणून दाखविलें कीं, “राज्यक्रांतीच्या कोल्हाळांत माझें नांव कोणीकडच्या कोणीकडेसच नाहींसें होईल; पण, त्यांत जार्जवाशिंग्टनाचें नांव जशाचें तसें राहील, आणि लोकांस आठवेल.” तें निदान आजपर्यंत तर खरें झालें आहे. आपल्या दयाळू महाराणीसाहेबांचे माजी मुख्य प्रधान ग्ल्याडस्टन साहेब हे, एका मोठ्या सभेमध्ये, व्याख्यानांत, थोर पुरुषांविषयीं बोलत असतां म्हणाले कीं, “प्राचीन इतिहास आणि अर्वाचीन इतिहास जितका मी पाहिला आहे, तितक्या सर्वांत, जार्ज वाशिंग्टनासारखा खरा थोर पुरुष मला दुसरा एकही दिसत नाहीं.” जे ग्ल्याडस्टनसाहेब वयानें, विद्येनें, आणि वैभवानें, एवढे श्रेष्ठ आहेत, ते ज्या व्यक्तीची स्तुति इतकी करितात, त्या व्यक्तीविषयीं इतर सामान्य जनांनीं काय बोलावें ? आणखी त्यास जें एवढें मोठें मानितात, त्यास कारण त्याची संपत्ति आहे काय ? त्याची विद्या आहे काय ? त्याचा अधिकार आहे काय ? नाहीं. मुळांच नाहीं. तो साधारण गरीबसा शेतकरी होता; त्याला विद्याही फार होती असें नाहीं; आणि त्याला अधिकारही असा विलक्षण होता असें नाहीं. तर, त्यास, सगळ्या इतिहासप्रसिद्ध माणसांत जें इतकें श्रेष्ठ मानितात, त्यास मुख्य कारण त्याचा स्वदेशाभिमान होय. तो स्वदेशाभिमानाचा केवळ अवतार होता. तो अवतरला म्हणूनच अमेरिकेंतल्या

संस्थानांस स्वातंत्र्य मिळालें; एरव्हीं कधींही मिळालें नसतें. त्यासारखे पुरुष पूर्वीं कधीं झाला नव्हता. त्याचें अंतःकरण शुद्ध विचारांनीं आणि स्वदेशाभिमानानें अगदीं भरून गेलें होतें असें दिसतें. त्यानें आपलें प्रेसिडेंटाचें काम सोडतेवेळीं, सगळ्या संस्थानांतल्या लोकांस बोध केला आहे; तो बोध स्वदेशाभिमानाची आणि सदाचरणाची केवळ गीता आहे. त्यांत त्यानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे—“राष्ट्राच्या राजकीय स्थितीस उन्नति प्राप्त होण्यास जीं साधनें अत्यंत आवश्यक आहेत, त्यांत धर्मश्रद्धा आणि सदाचरण हीं मुख्य आहेत. किंवाहुना, राज्यान्नतीची सगळी इमारत धर्मश्रद्धा आणि सदाचरण ह्या दोन खांबांवर बांधिली आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. जे पुरुष हे दोन खांबे उपटून टाकून देशाच्या उन्नतीकरितां श्रम करितील, त्यांचे सगळे श्रम खर्चीत व्यर्थ जातील. मनुष्याचें सर्व सुख आणि सौजन्य ह्या दोन खांबांच्या आधारावर आहे.” त्याप्रमाणेंच, परकीय राष्ट्रांतल्या लोकांच्या कावेबाजपणाविषयीं जपण्याविषयीं त्यानें सांगितलें कीं, “परकीय लोकांचें प्राबल्य आपल्या राष्ट्रांत न व्हावें, ह्याविषयीं फार जपाकां कीं, त्याच्या पायीं प्राचीन काळच्या पुष्कळ स्वतंत्र राष्ट्रांचा नाश झाला आहे.” आणखी त्याचें म्हणणें असें पडलें कीं, “संभाळा; आपल्या राष्ट्रास संभाळा; ह्याचें रक्षण चांगलें करा. संरक्षणाविषयीं दुसऱ्या राष्ट्रांच्या साहाय्याच्या विश्वासावर जाऊं नका. कोणी कसाही स्नेह दाखविला, तरी हें खर्चीत लक्षांत ठेवा कीं, तुमच्यापासून त्या साहाय्याची दुप्पट तिप्पट घेतल्यावांचून तें तुम्हांला कोणी देणार नाही.” हें किती खरें आहे, ह्याचें प्रमाण हिंदुस्थानाच्या इतिहासांत पाहिजे इतकें आहे. पाल्डिंग ह्या नांवाचा एक ग्रंथकार वार्शिंग्टनाच्या स्तुतिस्तोत्राच्या भरांत येऊन असें म्हणतो कीं, “अशी विभूति ज्या राष्ट्रांत होऊन गेली, तें राष्ट्र धन्य होय; आणि जें राष्ट्र अशा पुरुषास आपला केवळ पिता झणवितें, तें परम धन्य होय.” खरें आहे.

इतक्या गोष्टी ऐकवून आह्मांस आमच्या वाचणाऱ्या आवालवृद्धांस शेवटीं एवढेंच सांगावयाचें आहे कीं, बापहो, आपल्या ह्या राष्ट्राच्या सध्याच्या निकृष्टावस्थेचा चांगला विचार करा; आणि तींतून त्यास काढावयाच्या उद्योगास लागा; आपल्या देशाची उन्नति ही एक मोठी

इमारत आहे; ही बांधावयास अनेक प्रकारचे कारागीर पाहिजेत आहेत, ते तयार व्हा. कोणी कोलंबस व्हा; कोणी लूथर व्हा; कोणी शिवाजीमहाराज व्हा; कोणी जेम्स वाट व्हा; कोणी सर ऐझाक न्यूटन व्हा; कोणी लॉर्ड बेकन व्हा; कोणी जॉर्ज वाशिंग्टन व्हा; कोणी रामशास्त्री व्हा; कोणी विष्णु परशुराम शास्त्री व्हा; कोणी जान हावर्ड व्हा; कोणी विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व्हा; कोणी लॉर्ड क्लेव्ह व्हा; कोणी वारन हेस्तिंग्ज व्हा; कोणी कांहीं व्हा, कोणी कांहीं व्हा, आणि, यथाशक्ति ह्या मोठ्या इमारतीच्या बांधणीच्या कामास लागू. आमच्यानें काय होणार आहे असें म्हणून स्वस्थ वसू नका. अशा प्रकारच्या इमारती आजपर्यंत ज्यांनीं बांधिल्या, त्यांस चारचार हात नव्हते, कीं सहासहा डोळे नव्हते. ते तुमच्याआमच्या सारखेच लोक होते. तर, त्यांनीं जीं कामें केलीं, तीं तुम्हांआम्हांस कां न करितां यावीं? आणखी, त्यांच्या वेळापेशां सध्याचा वेळ सर्वप्रकारां चांगला आहे; आणि विद्येचा प्रसार पुष्कळ झाला आहे. ह्यास्तव, तीं कामें त्यांच्यापेशां आपणांस अधिक चांगल्या रीतीनें करतां आलीं पाहिजेत. तीं जर करतां आलीं नाहीत, तर आपलें जिणें व्यर्थ होय. कोणत्याही कार्यां झालें तरी उद्योग करणें हें मात्र माणसाकडे असतें; फलप्राप्ति ईश्वराधीन असते. तोच प्रकार येथें आहे. ह्यास्तव, आपण आपल्या हातचें तेवढें काम आपण करून टाकू या, फल देणें परमेश्वराकडे आहे. आपल्या उद्योगाचें फल कदाचित् आपणांस न आलें, तर आपल्या मुलांस येईल, नातवांस येईल, पंतवांस येईल, किंवा पुढच्या दहाव्या पिढीस येईल. तें कोणासही येवो; किंवा कोणास कधीं न येवो; आपलें कर्तव्य आपणांस जितकें करवेल, तितकें आपण करून टाकू या; म्हणजे, निदान आपलें अंतःकरण समाधान पावेल, आणि आपली कृति विश्वंभरास मान्य होईल. हेंच जन्मसार्थक्य होय.

